

Ivan Grafenauer

SLOVENSKA PRIPOVEDKA O UJETEM DIVJEM MOŽU

Divji mož in gorni mož se v slovenskih pripovedkah pogosto zamenjavata. Gorni mož je po pričevanju pripovedke o »Hudi muci«¹ prvotno pritlikavo vilinsko bitje, bodisi hišni malič, kakor v srednjeveški nemški pesnitvi »Daz schretel und der wazzerber«² iz 13. stoletja, bodisi pritlikavi gozdni možek, kakršen je retoromanski

¹ Nadležnega gornega moža odžene od hiše medvedarjev medved in te »hude muce« se gorni mož odtlej tako boji, da si ne upa več blizu. O pripovedki z literaturo glej. Iv. Grafenauer, Slovenski jezik (SJ) III (1940), 52—55. — V razpravi se bodo rabile le-te okrajšave:

AZN = Arhiv za zgodovino in narodopisje, Maribor,

Ehrismann II, 1 = Gustav Ehrismann, Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters, Zweiter Teil. Die Mittelhochdeutsche Zeit. Erster Abschnitt, Frühmittelhochdeutsche Zeit. Beck, München (1922).

Ehrismann II, 3 = isto, Dritter Abschnitt, Schlußband (1935).

Graber, Sagen = Georg Graber, Sagen aus Kärnten (1914, ²1941).

Graber, Sagen u. Märchen = Georg Graber, Sagen und Märchen aus Kärnten (1935, ²1944).

Kelemina = Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva. Uredil Jakob Kelemina (1930).

Kocbek, Storijske = Fr. Kocbek, Storijske. Narodne pripovedke in pravljice iz gornjegrajskega okraja, Celje (1926); tudi v knjigi Fr. Kocbek, Savinjske Alpe, Celje (1926), str. 238—275.

Kotnik, Storijske = France Kotnik, Storijske I. Koroške narodne pripovedke in pravljice zbral in uredil..., Celje (1924).

LZ = Ljubljanski Zvon.

Pajek, Črtice = Jož. Pajek, Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev, Ljubljana (1884).

SAZU = Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani.

SG = Slovenski Glasnik, Celovec.

Šašel, Bisernice = Ivan Šašel, Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada. V Adlešičih nabral... I in II.

Šašel-Ramovš = Narodno blago iz Roža. Zbral dr. Josip Šašel. Pripredil F. Ramovš, AZN II, Maribor (1936—1937).

Vernaleken-Burg, Alpensagen = Theodor Vernaleken, Alpensagen. Hrsg. v. Hermann Burg, A. Pustet, Salzburg-Leipzig (1938).

Veselovskij, Solomon i Kitovras = A. Veselovskij, Slavjanskija skazanija o Solomone i Kitovrase i zapadnyja legendy o Morol'fe i Merline, SPb. (1872).

² Delo — gl. o njem Ehrismann II, 3, str. 70 — se pripisuje Heinrichu v. Freiberg (2. polovica 13. stoletja). *Schretel* = škratek; stvnem. *scrato* = pilosus, kosmatinec; srvnem. *wazzerber* (Wasserbär) ni Waschbär: rakun, ampak severni, beli medved.

Kanih, »velik kakor deček šestih let«, v gornjegrajski inačici, ali pritični gorski možič, varih gorskih zakladov, kakor v koroškoslovenski inačici iz Lipice ob Dravi sev. od Pliberka.³ In vendar večina inačic pripoveduje tu o divjem možu,⁴ kar je očitno nesmiselno: divjega moža, gozdnega moža, hostnika, ki je gospodar vse zverjadi v črnih gozdovih, ki kroglo, naravnost v usta ustreljeno, hladnokrvno izpljune, češ to je slab tobak, kádi ga sam, tega divjega moža bi se medved sploh ne lotil, in če bi se ga, bi ga divji mož na mestu na kosce raztrgal (prim. Besednik 1872, 22; Kres 1884, 607—08). Neskladnost se vidi zlasti v Podmilšakovi inačici naše pripovedke (Slov. Glasnik 1864, 281), ki združuje dve tipični in zato nezdružljivi potezi divjega in gornega možiča: divji mož najprej medveda vrže ob steno, da se ves hišni vogel odvali, ko se ga pa nato medved loti in mu hlače razporje (!), zbeži in se skrije v gozd (zdaj je pač gorni možič). — Docela izmaličena je pripovedka v knjigi Lojzeta Zupanca, Velikan Nenasit, belokranjske pripovedke (1944), str. 13—15, Grad na Kolečaju: divji mož je spremenjen v nenasitnega velikana, ki kmetom prazni kašče in hleve, pač simbol bivših grajskih gospodov; kmetje spuste nanj velikanskega medveda, ki se je bil priklatil v vas in so ga ujeli pa zaprli, in zdaj drug drugega ugonobita (podoba na str. 14).

Podobno zamenjujejo slovenske pripovedke — in ne le te — divjega in gornega moža tudi v pripovedki o »Ujetem divjem možu«. Teh pripovedk doslej pravzaprav niti ne poznamo še. Jakob Kelemina, »Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva« (1930), št. 150,

³ Slovenske inačice. Kanih (Kelemina, op. k št. 153, str. 391, opozarja, da imenujejo Ladinci žene divjih mož »gannes«): Kocbek, Storiže, št. 85. — Gorni mož: Šašel-Ramovš, odd. 1. Bajke, št. 1, na koncu, str. 4—5. — Graber, Sagen u. Märchen (1944), s. 211. Das Bergmandl und der Bärenreiber, iz Lipice ob Dravi s. od Pliberka. — Besedilo pri Mödendorferju, Koroške nar. pripovedke (1946), Gozdni mož III, 2. pol. str. 35, o katerem pravi opomnja str. 355, da je iz zbirke (I), t. j. iz avtorjevih »Nar. pripov. iz Mežiške doline«, Lj. (1924), in da sta to pripovedovala Ivan in Marija Jelen iz Mežice, je zgolj Šašljeva pravkar omenjeni zapis, svojevolično razširjen in prestavljen v papirnato časnikaško slovenščino; v »(I)« tega besedila sploh ni. Tudi prva polovica odstavka »Gozdni mož III« je enako potrjena po Šašlu-Ramovšu, podobno tudi »Gozdni mož II«, le da je ta okrajšan in opomnja imenuje pravi vir. — Dodati bi bilo še dve nemški inačici iz bližine slovenske meje: Graber, Sagen u. Märchen (1944), 218: Der Poltergeist in Afritz (Strašilo v A.) in Graber, Sagen (1914), Nr. 208. »Ein Hausgeist« (hišni duh) iz Nöringgrabna; v prvi teh dveh je nam. medveda velika mačka (lev), v drugi k medvedu še opica in pes.

⁴ Divji mož: Peter Hitzinger, Novice 1858, 253, iz Tržiča — prizorišče onstran Ljubelja; — J. P., SG 1864, 281, iz Krašne, prizorišče »Dolinar gore-li v Dolinah« — J. P. ni, kakor je domneval Kelemina, str. 391, op. k št. 152, J. Pajk, ampak Andrejčkov Jože Podmilščak; gl. G. Jereb, LZ 1884, 726, t. 6; — M. Strnad iz nove Stifte, Pajek, Črtice, 109; prizorišče v N. Št. pri Gor. gradu. — Divjak: Alojzija Jeglič, Dražgoše, omenil v Mödendorfer, Mladika 1937, 313 z enim samim stavkom; prizorišče »V Beli peči pri Dražgošah«. — Dodati je še Graber, Sagen (1914), Nr. 87. Der furchtsame Waldmann (Ustrašeni gozdni mož) iz Sel pod Košuto — prizorišče tam; nam. medvedarjvega medveda hud kocast pes, ki ga nanj naujskajo, pa se gozdni mož potem boji »hude muce«. — Iz nemške Koroške: Graber, Sagen u. Märchen (1944), str. 186, Der wilde Mann in der Wimitz.

Divji mož ali Vilénjak, podaja le eno, belokranjsko-štajersko izročilo (vsega 3 + 1 inačica), pa še to nepravilno. Inačici Ivana Šašljaja iz Adlešič je odrezal smiselni, le nekoliko nepopolni sklep in ga nadomestil s čisto nasprotnim, le glede ene poteze popolnejšim iz Raven pri Zdolah v dolnjem štajerskem Zasavju ter tako belokranjsko inačico izmaličil.⁵ O gorenjsko-koroški veji izročila podatki v opomnjah k št. 150, str. 391, ne omogočijo nikake sodbe. Mimo tega omenjajo opomnje samo 2 koroškoslovenski inačici, danes pa jih poznamo nič manj ko 8 — nekatere res le v nemškem prevodu — le tretjino manj, kot je vseh drugih skupaj. Ni dvoma pa, da se bodo še katere našle, če jih bomo načrtno iskali, zlasti v pokrajinah, iz katerih doslej ne poznamo nobene inačice. Danes so nam znane le-te inačice:

Belokranjske

1. Johann Kapelle, Die Sage vom wilden Mann (Pripovedka o divjem možu), Illyr. Blatt 1840, 191—92. Iz črnomaljske okolice. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

2. Lojze Zupanc, Velikan v škornju, Velikan Nenasit, belokrajinske pripovedke, Lj. 1944, 11—13; prizorišče na Smuku nad Semičem. — Vprašanje je, v koliko je pripovedka sploh ljudska.

3. Jurij Sodevski-Kobe (1807—58), Stara povedka. Divji mož. Novice II (1844), št. 39 (25. avg.). Iz metliške okolice. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

4. Ivan Šašelj, Divji mož ali Vilénjak, Bisernice I, 1906, 213 do 215. Iz Adlešič. Kelemina, št. 150, str. 213—15 (sklep iz sledeče številke).

Štajerska iz Dol. Posavja

5. Fr. Cerjak iz Raven v Zdolah (vzh. od Rajhenburga), O Ajdu, dr. Jož. Pajek, Črtice (1884), 109—10. Iz Brestanske grape v Zdolah. Kelemina, št. 150 (sklep), op. str. 391 (v »Črticah« napačno »v Brestaniški grabi«).

Gorenjske

6.—7. J. Tušek z Martinjega vrha, Od divjega moža I—II. SG III, št. 3 (1. febr. 1859), s. 45. In. I. slabo ohranjena, II. kratka pa jedrnata, tipična. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

8. Matej Tonejec Samostal, Divji mož ujet, Kres IV (1884), 608—609. Iz Gorij na Bledu. V leposlovnem okviru po Jurčičevem zgledu, sicer pa zvesto podana. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

⁵ Kelemina sledi Šašlju do besed (Bisernice I, 214): »...ravnal je (sc. grof) z njim prav lepo«. Izvirnik nadaljuje: »In ko ga je bil ta naučil, kedaj naj seje različna semena in žita, da mu bo obilo obrodilo, ga je izpustil...« — Kelemina je ta stavek po svoje spremenil (Cerjak pri Pajku, Črtice, 110, pravi le, da »ajd« ni hotel razumeti nobenega jezika): »Samo k temu ga niso mogli pripraviti (kdo?), da bi bil odprl usta in jim (komu?) povedal to, kar bi radi znali od njega. Grof ga nazadnje izpusti...« Za tem sledi, bolj ali manj premenjen, Cerjakov netipični sklep.

Koroškoslovenske

9. Graber, Der betrunkene Zwerg, Sagen aus Kärnten (1914), Nr. 49. Iz Slovenjega Plajperga. Prim. št. 10.

10. Möderndorfer, Pijani škrat — pripovedoval Franc Petrič iz Mežice — Narodne pripovedke iz Mežiške doline, Lj. 1924, str. 67; Koroške narodne pripovedke (1946), 84, z nekaterimi premembami.

11. Šašel-Ramovš, Narodno blago iz Roža, Bajke itd., št. 6. Šquberl (—k—), sklepni stavki »Drháče...«. — Vinko Möderndorfer, Koroške narodne pripovedke (1946), je ves sestavek nenatančno priredil v časnikarski slovenščini. — Iz Slovenjega Plajperga. Slabo ohranjena.

11. G. Graber, Vom wilden Mann, Sagen aus Kärnten (1914), Nr. 82. S severnega podnožja Uršlje gore. Netipična.

13. G. Graber Eine andere Sage vom Waldmann (začetek), n. d., Nr. 94 — v (1941), str. 71 brez številke: Der Waldmann (Gozdni mož). Iz pokrajine vasi Mieger (Medgorje), Saager (Zagorje) in Kohldorf (Vogle) »im Rosental« — res so vsi trije kraji v vzh. »Gurah« med Dravo in Krko pred stočjem, pa Graber je Vogle v kolenu Drave (levi breg) na jvzh. vznožju »Gur« zamenjal z Voglami v kolenu Drave (desni breg) nasproti Velikovcu, kajti le té so napačno ponemčene s Kohldorf (nam. Winklern), medtem ko se óne imenujejo Woglach. — Pijanega, a ne ujetega hostnika vprašujejo, o čem, ne zvemo.

14. Šašel-Ramovš, Gorni mož, Nar. blago iz Roža, Bajke itd. št. 1, prva polovica, AZN II (1936—37), str. 4—5. Iz Slov. Plajperga. V pravem ljudskem jeziku. — Möderndorfer jo je slabo prestavil v časnikarsko slovenščino: Gozdni (!) mož II, Koroške nar. pripovedke (1946), 33—34.

15. V. Möderndorfer, Gozdni mož (druga polovica), Nar. pripovedke iz Mežiške doline, Lj. 1924, str. 12—13. — Gozdni mož II (druga polovica), Koroške nar. pripovedke (1946), 30—32. »Pripovedovala Ivan in Roza Jelen iz Mežice«. Netipična. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

16. V. Möderndorfer, Črna baba in povodni mož (predzadnji odstavek), Nar. pripovedke iz Mežiške doline (1924), str. 8, Koroške narodne pripovedke (1946), 26. Zgodba netipična, prenesena na pohorskega povodnika. Kelemina, št. 150, op. str. 391.

Bolški okraj na Primorskem (naknadno odkrite inačice)

17. Simon Gregorčič ml., Divji mož ujet, priobčil v izvlečku Jos. Abram, Planinski Vestnik XIII (1907), 183. Iz Loga pod Predelom.

18. Milko Matičetov, Ujeti divji mož in sirišče, povedal Andrej Hosner, p. d. Kurtile, Trenta št. 20, spravniki planine Zapotokom. Rkp.

19. Milko Matičetov, dopolnilo k začetku Hosnerjeve inačice, povedal Franc Kverh, Zapovjdam. Rkp.

20. Milko Matičetov, različica k sklepu Hosnerjeve inačice, povedala Marija Kravanja, p. d. pri Marinčcu Pod Skalo, Soča št. 68. Rkp.

Uvodna označitev

Iz imen, ki jih nosi vilinsko bitje naše pripovedke v slovenskih inačicah, bi mogli vsaj z verjetnostjo 14 : 4 sklepati, da se je pripovedovala prvotno o divjem ali gozdnem možu, ne o pritlikavem gornem možu ali škratu (divji mož v št. 1, 3—4, 6—8, 12, 17—20, gozdni mož v št. 13, 15, velikan v št. 2; — gorski škrat v št. 9—11, gorni mož v št. 14); verjetneje pa bi sklepali tako z verjetnostjo 16 : 4, ker sta »ajd« (št. 5) in povodni mož (št. 16) mogla zameniti le divjega moža, ne pa gornega škratka. Gotovost kajpak to ni, saj se imena v pripovedkah razmeroma lahko spreminjajo in se mora starejše ime neredko umakniti mlajšemu.

Pogledati moramo še, kaj pravi k temu zgodba in to najprej v slovenskih inačicah. Prvi pojem o njej najlaže dobimo iz drugega dveh kratkih obrazcev »Od divjega moža«, ki jih je »zapisal v Martiniverhu J. Tušek« (gl. v seznamku št. 7).⁶ V pristnem ljudskem slogu so tu v najkrajši obliki izraženi vsi bistveni motivi pripovedke: A. Vzrok, zakaj ljudje divjega moža ujamejo; B. da ga ujamejo omočenega z upijanljivo pijačo; C. da ga izpuste, ko se odkupi z gospodarsko važno skrivnostjo; D. da se izpuščeni divji mož ljudem posmeje, češ da ga najvažnejšega niso vprašali. Pripovedka se glasi:

Od divjega moža II.

(Zapisal v Martiniverhu J. Tušek.)

(A.) *Dražošanje⁷ so hodili v Jelovco derva delat, so pa sabo jemali kruha pa mleka. Pa vsaki dan jim je divji mož vse snedel, tako dolgo, da so zapazili, kdo jim jemlje.*

(B.) *So pa vzeli sabo žganja in vina in so to vkup zmešali. Potlej je prišel divji mož, je pa tisto popil, pa upijanil se in zaspal. Ko so prišli, so ga dobili pa zaperli.*

(C.) *In povedal jim je od tiste železne rude, ki jo še zdaj kopljejo v Jelovci. — Dobra ruda! — Potlej so ga pa spustili.*

(D.) *Ko so ga spustili, je pa djal: Imeli ste ga tička v pesteh, pa ste ga spustili. Ko bi ga spustili ne bili, bi bil vam še povedal, čemu je žica sred orehovega jedra.*

Tušková pripovedka govori o divjem možu; s tem se ujema tudi njegova sla po kruhu in mleku, tudi njegovo globoko

⁶ Martinj vrh je na široko raztresena rovtarska naselbina v višini 700—1000 m nad morjem pod šentlenarškim zvonom svzh. od Blegaša na selški (senčni) strani gorskega hrbta, ki loči Selško in Poljansko dolino. — Ivan Tušek (1835—77): Erjavčev sodelavec, bivši sošolec in Vajevec.

⁷ Dražošanje = Dražgošanje. — Dražgoše — znane zaradi okupatorjevega pokola in požiga 1942 — na južnem pobočju Jelovice severno od Železnikov, ki so od tam dobivali železno rudo. Ker množina rude sodobnim obratom ni več zadostovala, je rudarstvo z železarsko malo in večjo obrtjo proti koncu 19. stoletja v Selški dolini prenehalo.

znanje naravnih skrivnosti, kar naj označuje skrivni namen, ki ga ima kozulja-žica v podobi križa v orehu. Prevzel pa je tudi že posle gornega moža, gorskega maliča ali škrateljna, ko razkriva ljudem rudninske zaklade. To mešanje motivov vidimo bolj ali manj tudi v drugih inačicah, vendar se izločuje iz množice tudi skupina inačic, ki so skoraj brez kakršne koli škratovske primesi in nam kažejo divjega moža skoraj zgolj kot varuha rastlinske rasti in živalstva v naravi. To je belokranjsko-štajerskozasavska skupina. Najlepše nam jo predstavlja zapis Ivana Šašljaja iz Adlešič (gl. seznamek, št. 4).

Belokranjsko-štajerskozasavska skupina

Divji mož ali Vilénjak

(Zapisal Ivan Šašelj v Adlešičih.)

(A¹.) Še pred nedavnim časom, ko so bili ljudje še bolj pridni in poštene, prebival je v Izgorniku⁸ divji mož. Bil je ves zaraščen kakor panj, ki je obdan z mahom«. Proti ljudem je bil prav prijazen in jih je večkrat učil in opominjal, kedaj naj orjejo, sejejo, žanjejo. Kedor je poslušal njegov glas in se ravnal po njegovem opominu, je imel dobro letino in je obilo pridelal. V spomladi hodil je pred zoro na Veliko Plešivico, ali na Ledinjak, ali pa tudi na Goljek in je klical ljudem: »Zda je hora, zda sijaj!« ali pa: »zda orji!« Ako jim je pa klical: »Hitaj, hitaj!« so šli urno na delo in dobro je bilo za nje. Če je pa kričal: »Spi, spi!« ni se lotil nikdo dela, ker so vedeli, da ni ugoden čas. V jeseni jih je pa opominjal: »Spravljaj muž, sneg ti bo zápal!« Včasih mu pa kedo ni verjel. Če je pa vrgel potem za poskušnjo le šako zrnja v zemljo, mu je obrodilo prav obilen sad.¹

(A².) Enkrat bi ga bili pa ljudje vendar radi ujeli. Toda, ker se je ljudi najraje ogibal in jim ni prišel nikdar prav blizo, niso vedeli, kako bi ga dobili v roke.

(B.) Za to so si pa zmislili to le zvijačo: Vedeli so, da hodi po zimi vsak dan pit iz neke »škavle« vodo. Pobreški graščak⁹ toraj veli ljudem nekega dne, da naj pobero vso vodo iz škavle, vanjo pa ulijejo vina. Blizo na okoli pa je postavil lovce, ki naj bi pazili nanj, kedaj bo prišel pit. Res pride. A ko pokusi pijačo, zdi se mu čudno, da nima navadnega okusa. Pa kmalo je spoznal, da je to vino in ne voda. Za to pravi: »Več marsikoga si prevarilo, češ i mene.« Pije enkrat, pije drugič, a ker se mu zdi dobro, pije še tretjič. Ker je bilo pa vino močno, se ga napije. A zdaj zapazi poleg škavle škornje. Ker je bil radoveden, kako se hodi v njih, za to jih obuje in skuša hoditi. Ker so jih bili pa ljudje na podplatih z lojem namazali, ni mogel hoditi v njih po ledu in se je zornil na tla. V tem trenutku pa priskočijo lovci k njemu in ga zgrabijo. Ker

⁸ Adlešiški Izgornik (391 m) in Vel. Plešivica s cerkvijo Marije Magdalene (366 m) sta večja griča jzah. in szah. od Adlešič (230 m — Kolpa tam ok. 145 m); Ledinjak in Goljek sta manjša griča blizu Adlešič.

⁹ Pobreški grad je 1 km s. od Adlešič na skalnem pomolu nad kolnom reke Kolpe.

jih je bilo obilo, ni se jim mogel ubraniti. Zbežejo ga in peljejo v Pobreški grad tedanjemu grofu.

(C.) Ta ga je imel dalje časa zaprtega, pa je ravnal ž njim prav lepo. In ko ga je bil ta naučil, kedaj naj seje različna semena in žita, da mu bo obilo rodilo, ga je izpustil.

(D.) Divji mož pa je rekel: »Lipo tico ste imeli, pak je niste znali čuvati.« (Št. 5: »Ko bi vi bili mene le prašali, zakaj je tisti križ v orehu!«) Na to pa je zginil in niso ga nikdar več vidili. (Št. 3: Ko je spomlad nastala, je njegovo upitje: »delaj, delaj, sej, sej!« popolnoma izostalo. Stanovnike je tlaka zadela¹⁰ in druge nesreče.)

Razbor in različne skupine. Zgodba adlešiške pripovedke je zgrajena iz enakih sestavnih delov kakor martinjvrška, le da je zlasti v prvih dveh odstavkih dosti zgovornejša in bogatejša. Snovno pa se z drugimi inačicami belokranjsko-zasavske skupine — tudi netipična inačica izpod Uršlje gore (št. 14) se ji primika — loči od martinjvrške s tem, da je divji mož v njih zgolj varuh rastlinskega življenja v naravi in pospeševalec poljedelstva, nikdar pa ne poseže v oblast gospodarja rudnega bogastva, gornega moža.

K t. A. V belokranjskih inačicah je motiv uporabljen celo že v začetku: divji mož si v adlešiški inačici s svojim poljedelskim znanjem ne odkupi svobodo šele, ko ga ujamejo — kakor v martinjvrški v razkritjem železne rude — ampak v vseh treh inačicah že od vsega početka iz svoje volje kmetom pomaga, svetuje, kdaj naj orjejo, sejejo, žanjejo. To je pri nas redoma naloga žalik žena — starost motiva potrjuje skrb za setev, saditev in rast najstarejših poljskih sadežev, boba in prosa — na Štajerskem in Kranjskem se je to preneslo na rojenice.¹¹ Redoma pa to ni naloga divjega moža. Res tudi graubündenski — po svojem izvoru retoromanski — divji možiči ob kaki priložnosti ljudi svare pred pretečim nenadnim neurjem ali drugačno nesrečo, sicer pa so kljub svoji dobrodušnosti z nasveti zelo skopi.¹² Le v koroškoslovenski pripovedki iz Čajnič (Graber, Sagen und Märchen², 185) ne prihaja divji mož h kmetu samo po ocvirke, ampak svari tudi pred neurjem, napoveduje, kdaj je treba žeti ali bob saditi. V nemškokoroški pripovedki iz Winitze (n. d., 186) pa je kmetu kar za pomočnika kakor v naši poduršeljki inačici št. 15.

¹⁰ Kobetova inačica je bila priobčena malo pred odpravo tlake.

¹¹ O žalik ženah: Vernaleken-Burg, s. 99: Wilde Weiber (im Rosental) — Kotnik, Storijske, št. 7—10, Žalik žene v Vodenikovem skalovju pri Starem trgu, v Mrakovih pečeh, v Št. Danijelu, ob Klopinskem jezeru. — Šašel-Ramovš, 1. Bajke itd. št. 2. — Möderndorfer, Koroške nar. pripovedke (1946), str. 36—43, Žal žene I—V. — Graber, Sagen (1914), Nr. 63. Die saligen Frauen (Salkweiber, Salaweiber), t. 1—12 vse s slov. strani; Graber, Sagen u. Märchen (²1944), str. 220—235. Salige Frauen, Weiße Frauen (8 slov. prip.).

O žalik ženah — rojenicah: Kelemina, št. 134, I—III (od mlinarja L. Stepišnika), IV (od Janka Pukmeisterja Vijanskega. Inačice v opombah str. 389—90.

¹² Vernaleken-Burg, Alpensagen, Von den wilden Männlein in Graubünden, str. 129, 131 i. še.

V belokranjskih inačicah se je motiv prenesel v uvod po vsej verjetnosti iz odstavka o odkupu — tam je v poduršeljki inačici tudi ostal — ter se izoblikoval po pripovedkah o žalik ženah-rojenicah.

Dvojna uporaba je povzročila, da je v uvodnem delu adlešiške inačice splahnil razlog, zaradi katerega ljudje divjega moža ujamejo, in tako ni čudno, da se je to dejanje preneslo na graščaka, pobreškega grofa: če od dobrega divjaka kmetje že imajo dobiček, zakaj bi ga grof zase ne izsilil? Ta motiv je bil kdaj jasno izražen tudi v metliški (št. 3) in črnomaljski inačici (št. 1). V metliški je še zdaj le malo zabrisan; »ženska zvedljivost« kot edini nagib, da se ljudje lotijo dobrotnika divjaka, je v kmečkem življenjskem okolju čisto nemogoča, gre torej za gosposke ženske. To potrjuje pripovedovanje samo: »Ulovivši ga, gredo z njim v grad, de ga gospodi pokažejo, ki ga je že zdavno željela viditi.« In opis neokusne, zijalaste radovednosti, ki jo gospoda razkazuje pri ogledovanju,¹³ je značilen zgled za posmehljivo omalovaževanje, s kakršnim je tlačan vračal »vašim gnadam« oholost, s kakršno so občevali z njim. V črnomaljski pripovedki o gradu ali grofu ni govora; motiv pa, da si hočejo ljudje »divjega moža zagotoviti« ter »se polastiti njegove osebe« samo zato, »da bi tega svetovalca iz svojega okolja ne izgubili in se stalno veselili prijetne blaginje«, izpričuje jasno isto miselnost kakor dejanje pobreškega grofa v adlešiški pripovedki; iz istega okolja izvira tudi poudarjanje »sirovega, odbijajočega vedenja« dobrega divjega moža, njegove plahosti pred »civiliziranimi ljudmi«. ¹⁴ Tudi da imajo divjega moža, ki ni ničesar zakrivil, zaprtega tako dolgo, da v ječi izhira, kaže, da se je moglo goditi to po ljudski predstavi le v gradu: na kmetih so bili zaporji samo v gradovih. To velja kajpak tudi za inačico iz Raven v Zdolah (št. 5), kjer so »ajda«, »ker mu niso mogli nobene hudobije očitati... črez pol leta vendar-le izpustili«; zakaj so ga ujeli, tudi tu ne zvemo.

Podobno vlogo kakor v belokranjskih pripovedkah graščaku je podelila pripovedka izpod Uršlje gore, takisto zgolj poljedelska, vendar netipična (št. 15), velikemu kmetu Plešivčniku. Razlog, da Plešivčnik gozdnega moža ujame, je ta, da »je nadlegoval Plešivčnikove ženske«, poteza, ki je prevzeta od povodnega moža.

Iz uvodnega dela belokranjskih in sorodnih inačic je potemtakem vidno, da vzrok, zaradi katerega ljudje sklenejo divjega moža ujeti, nikakor ni, kakor v martinjvrški pripovedki, kaka njegova krivda ali nadležnost (pravkar omenjena poduršeljka inačica ni tipična za gozdnega moža). Prvotni razlog pa iz ohranjenih inačic ni razviden. Zgodo-

¹³ Novice 1844, n. m.: Vse vanj viri, vse ga obstane, vse se mu čudi; zdaj gledajo njegove parklje, zdaj gledajo njegovo dlako, zdaj ga poprašujejo za mnoge prirodne reči...

¹⁴ Illyr. Blatt, n. m. (današnji pravopis): Um diesen Ratgeber aus ihrem Bereich nicht zu verlieren und sich fortwährend des Wohlstandes der Bahaglichkeit zu erfreuen... der Wunsch, ... sich des wilden Mannes zu versichern und dessen habhaft zu werden... um ihm zu Leibe zu kommen... seine natürliche Scheu vor civilisierten Menschen, dessen verwildertes Aussehen wie auch sein rauhes, abstoßendes Wesen... Našopirjeni nemški slog in — slov. pripovedka!

vinski razvoj pripovedke daje slutiti, da so ljudje v kaki stiski ali nevarnosti iskali pri divjem možu koristnega sveta, pa jim, plah kakršen je, ni prišel blizu ali se je odgovoru izogibal.

K t. B. Glede načina, kako divjega moža ujamejo, je ohranila adlešiška inačica kar muzejsko starino: iz »škavle«¹⁵ (vdolbine, prim. it. scavare, scavo; lat. excavare), h kateri hodi divji mož pit, ukaže pobreški graščak pobrati vso vodo, vanjo pa vliti vina. Zdi se, kakor da je pobreški grof sam modri Salomon, divji mož pa, ki pravi o vinu »Več marsikoga si prevarilo, češ i mene«, Ašmedaj, kralj demonov, ki ga je dal ujeti. A o tem več dalje spodaj. Vina (in žganja) nastavijo divjemu možu tudi v metliški in zasavski inačici, tudi tu kje zunaj ob potih divjega moža, ne pri sebi kakor v martinjvrški inačici, pa tudi ne v studencu. (V Kapellejevi inačici iz črnomaljske okolice je ta motiv odpadel.) Mimo tega pa mu nastavijo tudi še škornje (v črnomaljski inačici samo škornje), kar se da nerodne, z lojem namazane itd., da bi ga laže udržali. Tako v vseh petih inačicah naše skupine, sicer pa le še v eni sami, kar jih poznamo, Tonejčevi iz Radovine pri Gorjah (št. 8). Ne prida umen slovenski izum! V graubündenskih inačicah podare ljudje divjim možičem, če jim pasejo živino, časih mimo hrane i. dr. tudi čedno obleko ali čevlje, a kot plačilo, ne kot mamilo, da bi ga lahko ujeli — in možek se časih zato prevzame in pastirstvo pusti.¹⁶

K t. C. V adlešiški inačici se odkupi divji mož iz ujetništva s tem, da nauči pobreškega grofa umnega kmetovanja, v drugih inačicah je ta odstavek bolj ali manj pohabljen. V inačici izpod Uršlje gore (št. 15) je gozdni mož Plešivčnikov hlapec in kot tak vodi kmečka dela kakor divji mož v belokranjskih inačicah v svobodi, pa to zanj ni odkup, ker Plešivčniku ob priložnosti kar ubeži. V metliški inačici divjega moža izpuste, ne da bi se nam povedalo, ali se je s kako skrivnostjo (napovedjo prihodnosti) odkupil ali ne. V črnomaljski pripovedki pa divji mož v zaporu izhira in umre.

K t. D. Z zasmehom, da po najvažnejšem niso vprašali, se ujemajo adlešiška, zasavska in poduršelska pripovedka — prvi dve druga drugo izpopolnjevaje — z martinjvrško inačico. Metliška in črnomaljska tega nimata, ujemata pa se v pripovedi, da so prišli po odhodu (smrti) divjega moža za tiste kraje hudi časi.

Gorenjska skupina

Nekaj starinskih potez ima tudi Tonejčeva pripovedka iz Radovine pri Gorjah na Bledu (št. 8); v njej divji mož ni le čuvar rastlinja in njega zdravilnih moči, ampak tudi varuh divjačine v gorah in gozdovih, čred po planinah, ob priložnosti tudi pomočnik lovcem in

¹⁵ V Beli krajini je malo živih vrelcev in potokov; pitno vodo dobivajo večinoma na dnu vdolbin (škavel) v skalnatih tleh, ki jih napajajo podtalni kraški vodotoči.

¹⁶ Prim. Vernaleken-Burg, Alpensagen, str. 132—134 iz Savien, Monbiel, Conters v Prättigauu i. dr. — Prim. tudi Graber, Sagen u. Märchen (1944), 207, Die Zwerglein in Heiligenblut.

pastirjem, ima pa tudi nekaj potez gornega moža, gospodarja rudninskih bogastev. Tonejec je pripovedko položil v leposlovnem okviru v usta teti Meti, ki jo pripoveduje siroti nečaku Janezu.¹⁷ Nabiraje drv v hosti mu na vprašanje (n. d., 606), »je-li rés kaj divjega moža, ali se samo tako pripoveduje o njem«, odgovori: »Če boš prav pridno nabiral, bom ti drevi povedala, ko bova doma pri peči, kako so ga enkrat Korenčanje¹⁸ ujeli.« Zvečer oblubo izpolni (n. d., str. 608—09):

Divji mož ujet

(Zapisal Matej Tonejec v Radovini pri Gorjah)

(A.) Bilo je na nekej planini, kjer so pasli Dolinci¹⁸ in kjer še gotovo pasejo, imena pa ne vem, pozabila sem, kako se pravi kraju. Tù sem je prišel večkrat divji mož, hodil je mleko pit. Tako pogosto je prihajal, da se ga ljudje niso več bali; dražili ga niso in bil jim je dober, kajti varoval je, da jim divja zver ni živine jemala. Vedel je, kakor sploh divji mož to vé, za podzemelske zaklade, in radi bi bili zvedeli ljudje, kje ruda leži skrita v zemlji, da bi se obogatili z njo. Vendar tega jim ni hotel povedati. Skušali so ga ujeti in ga potém prisiliti, da jim pové o zakritem bogastvu. Ravno tako bi bili radi zvedeli o različnih zdravilnih močeh, ki jih imajo marsikateri gorske rastline in njih korenine. Toda ni bilo mogoče spraviti iz njega, česar so želeli. Neki star ovčar pa je zvedel od modre ženske, da je mogoče divjega moža tako zvezati, ako ga ujamejo, da ne bode mogel vezi raztrgati, in potém naj ga izprasujejo, pa jim bode povedal za plačilo, če ga zopet izpustijo, kje leži ruda in ktere rastline imajo posebne zdravilne moči. Žena je rekla, da ga morajo s hudovitnovimi trtami (hudoviten = *Viburnum Lantána*), ki morajo biti narobe zvite, zvezati, in teh ne bode raztrgal, sicer ga ne obdrži druga vez nobena.

Vedeli so zdaj, s čim in kako ga je treba zvezati, toda kako ga je mogoče ujeti, tega niso še znali. Premišljevali so sem in tja, a ni jim prišlo kaj pametnega na misel. Niso si mogli pomagati. Zopet gre ovčar in pové starej ženi, da ne vedó, kako bi ga v pest dobili. To je lahko, pravi ona. Saj veste, kako radoveden je divji mož, nastavite mu zeló visoke škornje, da mu bodo šli čez koleno, ko jih bode obul. Vendar opijaniti ga morate poprej, da si ne bode mogel pomagati, ako se preorne v škornjih po tleh.

(B.) Napravili so torej močne in dolge škornje, vsakemu možaku bi bili preveliki. Nastavili so jih v koči, kamor je hodil mleko pit, da jih je videl. Opazovali so ga, je-li jih bode primeril ali ne. Ko se je napil, vzel je rés obuvalo in ga jel ogledovati, vendar obul ga ni. Ko je prišel zopet, namešali so mu mleko z mnogo in močnim žganjem. Cel škaf je bilo te pijače pripravljene zanj. Dobro mu je dišala, da je oso popil. Potém

¹⁷ Matej Tonejec Samostal, Divji mož ujet, Kres IV (1884), 606—609.

¹⁸ Dolinci so prebivalci Save Dolinke od Jesenic navzgor. Kórenčanje, prebivalci Podkorena, so imeli do konca prve svetovne vojne poglavito visoko planino onstran Vršiča, t. i. Veliko planino. Gl. A. Melik, Planine v Julijskih Alpah, SAZU, Razr. za prir. in med. vede. Dela I (1950), str. 185.

se je lotil škorenj in zlekel jih je na noge. Segali so mu daleč čez kolena. A zdaj ga je jelo lomiti, ko je šel iz kočice po stopnicah, zmetle so se mu noge in vrglo ga je, da ni mogel vstati, ker je bil vedno bolj pijan; noge mu niso hotele služiti in kolena se mu niso udajala. Valjal se je po trati pred kočico, vstati pa nikakor ni mogel. Pomagal si je z rokama, toda na noge se ni mogel postaviti. Ko so ga videli, da je premagan, zvezali so ga z narobe zožitimi hudobitnovimi trtami, in res ni jih mogel raztrgati.

(C.) Odpeljali so ga na lesenem vozu z močnim volom, nadejejoč se, da bodo postali bogati, ker jim bode povedal za zaklade. Ko so ga peljali mimo pokopališča in cerkve, rekel je: Koliko leži tukaj pokopanih, ki so šli prezgodaj v zemljo, ker niso vedeli za prava zdravila! Mnogo bi se jih bilo še lahko rešilo za dokaj let, ko bi ljudje ne bili nevedni. Jel je prositi, naj mu nekoliko olajšajo vezi, ker ga boli, kjer je prevezan, kajti trdo so jih bili zategnoli. Spolnili so mu željo.

(D.) Zdaj pa je postal toliko prost, da je zapone odpel, ne raztrgal, in ko je imel roki prosti, niso mu bili več kos. Potegol je škornje [i]z nog, in oplašeni so gledali za njim, ko je šel v goro. Imeli ste ptiča imeli, dejal jim je, ko je bil prost, toda niste ga znali porabiti! Več vam ne bode prišel v pesti. —

O rudi in zakladih pa niso ničesa zvedeli od njega, ker so ga hoteli še le pozneje izpraševati, ko bode v zaporu, a goljufalo jih je.

Razbor in različne skupine. S to Tonejčevo pripovedko in s Tuškovo vzorčno miniaturo, drugo iz Martinjvrha (št. 7), ki divjemu možu pripisujeta tudi varuštvo nad gorskimi zakladi, se združujejo v eno skupino še tri pohabljeni inačice, ena gorenjska, prva Tuškova iz Martinjvrha (št. 6) in dve koroški, Graberjevi izpod Uršlje gore (št. 12) in iz Medgorja-Zagorja-Vogljan (št. 13), in še tretja koroška, Möderndorferjeva, ki je prenesla motivni obrazec ujetega divjega moža na pohorskega povodnika (št. 16). V prvi Tuškovi (št. 6) je ohranjeno pravzaprav samo bistvo sklepnega odstavka (D): Ko pride divji mož v mlin, človek, ki je tam, ves čas v strahu molči; ko se divji mož poslovi, mu reče: »Ko bi me bil kaj vprašal, bi ti bil veliko povedal; ker me pa nisi nič vprašal, ti pa nisem nič povedal.« — V prvih dveh koroških miniaturah pa divji mož nasilnim fantom, ki ga primejo (št. 12), kmečkim ljudem, ki ga v hiši upijanijo (št. 13), na vsa vprašanja odgovori — kakšna so bila, ne zvemo — ko ga izpuste, pa se poslovi s posmehom (št. 13): »Vse, kar ste me vprašali, je bilo brez pomena«; (št. 12, 13) »bedaki, zakaj me niste vprašali, čemu je križ v orehu!« Pohabljen je tudi tretja koroška, o vodnarju (št. 16): zvežejo ga spečega na obrežju jezera — o opojitvi ni besede; tipičen je samo zasmeh v slovo. O vprašanju, ki mu ga zastavijo kmetje glede pokopanih v pokopališču pri Sv. Križu nad Belimi vodami, pa bo spodaj kaj več povedati v zvezi s Tonejčevim zapisom.

K t. A. Najpopolnejša inačica vse skupine — in ne le te, Tonejčeva pripovedka, je motivno zelo bogata in je ohranila vrsto prav starih potez, ki jih v drugih naših inačicah ali sploh ni ali pa so nekako popačene. Kar niz jih je že v uvodnem odstavku. Tako že nekaj potez

v značaju divjega moža. Ta ni le kakor v belokranjskih inačicah varuh rastlinstva, ampak tudi poznavalec njegove najgloblje narave, njegovih skrivnih moči; mimo tega je gospodar divjačine in zverjadi, ki ji zato tudi brani jemati živino po planinah; ve tudi — to je od gornega moža — za rudna bogastva. Ljudem je dober, če ga ne dražijo, pa je nezaupljiv in nerad izdaja svoje skrivno znanje; saj če preveč vedo, so ljudje nevarni. Uvod kaže, kako je to res; če gre za bogastvo, jim je vsako sredstvo dobrodošlo. In kaj vse vedo: da hudovitnovih trt, narobe zviti, on ne more raztrgati (v slovenjeplajperški inačici, št. 14, je to srobot, v graubündenski iz Parpana opasilnica za seno¹⁹); vedo za njegovo radovednost, za njegovo slo po mleku in znajo vse to izkoristiti. Pa kljub škornjem, mleku in žganju tudi glava divjega moža ni iz repe: Tonejčeva inačica s sporednicami je ena izmed tistih, v katerih človek kljub vsej svoji umnosti le ni kos divjakovi zvijači.²⁰

K t. B. Potek zgodbe je tu kar ves čas že določen s pripravi, o katerih je pravil uvod. Novo je le, da prvi poskus, da bi se ljudje divjega moža polastili, ne uspe, ker se zanesejo le na divjakovo radovednost in na škornje; a trezen se jih boji, obuje jih šele, ko je pijan. Opojno pijačo — ne dolensko vino, ampak gorenjsko žganje — pomešajo kajpada kakor v martinjvrški miniaturo (št. 7) v mleko. Opoje-nega in ohromelega povežejo, kakor je treba, in odpeljejo s planine na vozu proti domu.

K t. C. Odkupa v Tonejčevi inačici ni, ker se divji mož reši z zvijačo; tudi v pohabljenh inačicah o odkupu ni besede. Važen pa je pogovor o usodi na pokopališču pokopanih, s katerim divji mož spremljevalce zamoti, da mu na prošnjo vezi zrahljajo, ki se jih potem lahko reši, ne da bi jih raztrgal. Obžaluje, da toliko ljudi prezgodaj umre, ker ljudje boleznim pravih zdravil ne poznajo. V Möderdorferjevi inačici o divjem možu-povodniku (št. 16) je to obžalovanje obrnjeno v družbeno smer: na pokopališču pri Sv. Križu nad Belimi pokopani tisoči so razen treh bogatinov vsi zveličani, saj so bili ubožni, umrli so od glada in kuge (pomni: kuge!). Oboje izhaja od inačice, ki se je pri nas izgubila, pa se je ohranila v Graubündenu v Švici in se glasi takole:²¹ Ko je razsajala v Graubündenu kuga, »črna smrt«, ni umrl

¹⁹ Vernaleken-Burg, Alpensagen, 131: Doch gelang es einmal einem starken Manne in Parpan, ein wildes Männlein zu fangen. Er band es an ein Heuseil und das wilde Männlein mußte ihm folgen. — Pa ga možič naposled le spelje. Gl. spodaj str. 140.

²⁰ Prim. naše št. 3, 5, 9, 10; Vernaleken-Burg, n. d., 132, 135.

²¹ Vernaleken-Burg, n. d., 135: Zur Zeit, als die Pest unter dem Namen »Der schwarze Tod« in Graubünden war und unzählige Opfer forderte, so daß ganze Höfe ausstarben und in vielen Gemeinden man keinen Platz auf den Friedhöfen mehr hatte, um die Toten zu begraben, machte man die Entdeckung, daß gar keine wilden Männlein und Weiblein an dieser furchtbaren Krankheit starben, und man kam daher auf den richtigen Schluß, daß sie ein Geheimmittel dagegen besitzen. Aber niemand konnte es erfahren, denn sie wollten es durchaus nicht sagen. Da fiel einem Mann eine List ein. Ein wildes Männlein, dem man für Hirtendienste, die es leistete, öfters Nahrung auf einen Stein legte, mußte das Geheimnis ausplaudern. Jener Mann füllte ein Loch, das im Stein war, mit Wein an. Nach einer Weile trat der Mann aus dem Versteck

za njo noben divji možic, nobena divja ženičica. Zdravila pa niso hoteli izdati. Pa si zmisli nekdo in vlije vina v vdolbino kamna, kamor so sicer polagali hrano za divjega možica pastirja. Mož čez nekaj časa vpraša divjega možica, ki se je upijanil, kaj bi bilo dobro zoper kugo. »To dobro vem,« reče možic, »kompava in poprov koren, pa tebi tega še dolgo ne povem.« Mož zdravilo razznani in za kugo nihče več ni umrl.

K t. D. Sklepni odstavek v Tonejčevi inačici je nekoliko drugačen kakor v inačicah z odkupom in v tistih, v katerih divji mož vsaj na vprašanja odgovarja, čeprav ne vemo na kakšna. Poslovilni zasmeh divjega moža se nanaša samo na to, da ljudje tička niso mogli obdržati, odpadlo pa je opozorilo na najpotrebnejše vprašanje, ker ga ljudje sploh izpraševati še niso začeli, tudi ne po železni rudi. In to omenja kajpada ne divji mož, ampak pripovedovalec. Omemba zopora — ki se inačici nekako ne prilega — spominja tudi tu na grajsko gospodo.

Koroškoslovenska skupina

Preostale štiri slovenske pripovedke (št. 9, 10, 11, 14), vse same koroške, se strinjajo v skupino o ujetem gornem možu, gorskem škratku, gospodarju rudnega bogastva naših gora. Najodličnejša inačica med njimi je Š a š l j e v a iz Slovenjega Plajperga. Glasi se:²²

Gorni mož

(Zapisal J. Šašel v Slov. Plajpergu. AZN II, 4—5)

Plájparžani so čéjkedèj samú živino redíli, púle ubdenáli pa ut tegà živéli. Že darono pa so tudi svinc zasledili noj ga kopali; tó se je pa taklé zgúduvo.

(A.) Pastirjam na Tomažavi pvanini na Žingarci je večbárti smétane zmenjkoavo. Zasledili so gorná možá, da jim mliko pusnéma. Al ze sívo se kniso vúpeli pragnati tagà malávodra. Zató so puskesèli ze zvijačo. Kedèr se jim je stévo (zd-), da jih s hoste mgledúje, so pili z àne vélče brénte pa goasnú hoálili, kakú je pijáča dorá; ke so utšli, so žganja

hervor und fragte das Männlein, was gut sei gegen die Pestkrankheit. »Ich weiß es wohl,« sagte das Männlein: »Eberwürza und Bibernella, aber das sag i dir no lang nit.« Der Mann war über das Gehörte so erfreut, daß er vergaß, noch nach mehrerem zu fragen, das ihm das Männlein in diesem Zustande gewiß mitgeteilt hätte. Er eilte nach Hause, machte das Mittel bekannt, und siehe, hierauf starben keine Menschen mehr an der Pest.

²² Gl. zgornji seznamek, t. 14. — Občina in fara Slovenji Plajperg na severnem pobočju Karavank obsega med karavanškim grebenom od Ljubelja do Stola na jugu in sporednim grebenom Žingarice na severu — Grlóvec je skrajni mejnik na vzhodu — dolino Ljubeljskega potoka (selišče Brodi — Brojani), sporedno dolino Podenskega pritoka na zahodu (selišče Poden, Raven) in od zahoda proti vzhodu na vznožju Žingarice potekajočo Plajperško grapo (selišča od spodaj navzgor: Sopotnica, Pustota, Raškroba — tu je farna cerkev — Gornji konec in Strugarji). Tomaževa planina je pod vzhodnim vrhom Žingarice, Puklom (1589 m), nad Pustoto. Stari rudnik za svinec, ki je dal fari in občini ime, so 1904 opustili.

nalili v brénto pa jo prat stán pustavèli. Gornì mož je kmávo peršù pa nse spíro, da ga je bërž začévo udnášvati. Tedàj so pastírji poánili pu njomì, ga ze serbótjam zvézili; samú tó drží gorná možá, vsè drúje vezí be stèrgu. Ke so ga zvézana gnali pu Pestotì, je diroja žanà ropíva za njím: kráva pejána, al ti knísem rakvò, da samú mlíko pí.

Pergnáli so ga k cèrkli. Tó se je pu Plajparzi reznasvò kàker be na pároko rodáru; vsè je kùpej búrevo, še Strúgarji pa Brojáni so perletéli, bábe pa so perbezale ke be jih s pájčo gnòv. Na vsè učí so zejáli v kosmatínca; pa túdi on je gledu kàkr zakvàn bik, da se ga nšir kní vùpu dutekníti. Udélač pa so ga zmírjeli: húncoet marpeprídni, al boš šè mlíko pusnému? Tarbán namárni, na boš se vèč ze Žingarce na Gerlóvec prekoraču pa pu našam dovì scávo; kòj perprávi se na ti šlínjo vùro!

(C.) Pa túdi gornì móž nčí ustòv dorožèn. Ubíčovom je, da bo Vrtáčo pa Žingarco na Plajparh zválu; kè pa tó kní zalagvò, je začém pròv mívò prosíti, náj ga pustíjo. Pa túdi to nčí zdávo, zatú je ublúbu, da pukáze an šac, ut ktérú se bo cívo Plájparh ubogátu. To je putégnovo. Pukázu jím je kráje v Ráškobi pa na Ràspotji, čér mórejo kopáti, da bójo rúdo našli.

(D.) Potlè so górnú možá spústeli. S hóste pa se je začém norčvati: méli ste tico v pestíh pa je kníste ználi upípati. V Plájparzi je zvátá pa srabrà da nšir kna ví pa nšir kna bo védu. Túdi tó bi vàm mógu puvéti, káj zamóre kozóla v uréši, al tagà ud menè že kna bóte vèč zvadèli. Za nàs je svínc dóber dovól!

Plájparžanì so kopáli pa rísen samú svíncano rúdo našli. Dómgo so túhteli, kakú bi górnú možá spét vjéli, da bi ud njá búli skrivnústi zvadèli; al on puzná vsè čevéšče zvíjáce pa se kna ná vèč ujéti. Za naprej se jomì na Žingarci kní vèč dupadvo pa tudi na Gerlóvec se kní vèč prekoraču, ke so z morožnarji strílati začeli. Prebándru je na Raven u Podnu pa ... še dondonéšnji na Rároni prabíva.

Razbor inačične skupine o gornem možu, škrtu. Šašljeva slovenjeplajperška pripovedka (št. 14) nam gornega moža predstavlja samo kot gospodarja rudnega bogastva, o skrivnem znanju rastlinskih moči in pospeševanju poljedelstva, o gospodarjenju nad divjačino in skrbi za živino na planinah ni drugega sledu, kakor da hodi pastirjem mleko posnemati. To velja tudi za vse tri drobnejše sporednice (št. 9–11). V nasprotju s temi, ki govore o pritlikavcu (št. 9), pritlikavem »gorskem možičku« (št. 10), jamskem škrateljni škuberlu (št. 11), je poglavitna slovenjeplajperška pripovedka gornega moža preobrazila po vzorcu divjega moža ali hostnika in povodnega moža v pravega velikana. Kakor kažeta ljudska zmerjalka »na boš se vèč ze Žingarce na Gerlóvec prekoraču pa pu našam dovì scaw!« in gornjakova grožnja, »da bo Vrtáčo pa Žingarco na Plajparh zvalu«, so si ga ljudje predstavljali v tako fantastični velikosti, da se to kar nič ne ujema z možnostjo, da bi ga s srobotom povezali in da bi on kakor povodni mož »anò lepó déčvo wjew« in za ženo vzel. Kakor se vidi, se njegova velikost v ljudski predstavi po razmerah menja.

K t. A. Uvodno poglavje pripovedke o gornem možu — o vzroku, zakaj ga pastirji ujamejo — se kar nič ne razločuje od druge martinjvrške in Tonejčeve iz Radovine; je pač mlekojed. V vseh treh sporednicah o pritlikavcu pa se je ta oddelek zlil z drugim o opojitvi in ujetju njegovem: malica, h kateri hodi vasovat, ni pastirska malica, mleko in kruh, ampak rudarska in je zraven žganje, ki malčka kajpak upijani.

K t. B. Tudi v poglavitni inačici o gornem možu je odstavek o opojitvi in ujetju spremenjen. Pastirji mu žganja ne vlijejo kar v mleko, ki ga hodi posnemati, ampak mu z nalašč prirejenim prizorom zbude skomine po žganju, ki mu ga nastavijo v brenti, da se ga kljub ženinemu svarilu, naj le mleko pije, res loti. Srobot kot vez, ki ga divji mož ne more pretrgati, spominja radovinskih narobe zvitih hudovitnovih trt in graubündenske opasilnice za seno. V sporednicah o pritlikavcih vsega tega ni.

K t. C. Izviren je prizor vaške sodbe nad »malawdrom«, »tarbanom namarnim« pri »cirkli«, središču občine. Za svojevrstnim ljudskim zmerjanjem in gornjakovimi grožnjami se prično pogajanja. Gorni mož pokaže ležišča svinčene rude in ljudje ga izpuste. Pritlikavi gorni možek v obeh inačicah pokaže rudarju, ki ga je zasačil, zaklade zlata, srebra in dragega kamenja, tako da pozabi paziti na pot. V inačici o škubrlu (št. 11), ki je že prej s trkanjem rudarjem odkrival ležišča rud, o novih odkritjih ni govora, ampak samo o sirovem zasmehovanju pijanega možička in o kazni, ki rudarje zato doleti, da jim ne naznanja več, kje je rude dovolj.

K t. D. Sklep vzorčne slovenjeplajperške pripovedke je v osnovi tipičen: gorni mož se iz ljudi norčuje, ker so poglavitnega pozabili. Tu pa ne omenja samo skrivnostno kozolo v orehu, ampak tudi prijemljive dobrine, srebrno in zlato rudo. Omeni se tudi njegov odhod z Žingarice; a daleč ne gre, le do Ravni v Podnu. V inačicah o gornem možičku se ta norčuje iz rudarja, ki je pasel samo oči ob rudnem bogastvu, pa pozabil na pot: zakaj nisi na poti iz hriba posipal pšeničnih zrn (št. 9), zakaj si nisi dal pokazati dohod? — bival pa je v gori — tristo let — motiv iz pripovedke o rajski ptici (št. 10). V inačici o škuberlu ta neha s trkanjem nakazovati ležišča rud in jame propadejo (št. 11).

Povzetek pregleda slovenskih inačic. Po pregledu slovenskih inačic št. 1—16 — pet jih je zgolj agrarnih o divjem gozdnem možu (št. 1—5, 15), šest tudi o divjem, gozdnem (in povodnem) možu, pa deloma že tudi rudnega značaja, štiri inačice o gornem možu (tri o pritlikavcu), gospodarju rudnega bogastva — bi smeli domnevati, da se je pripovedka o opojenem in ujetem vilinskem bitju pripovedovala prvotno o velikanu divjem, gozdnem možu, hostniku, varuhu rastlinstva in živalstva, ne pa o pritlikavem varuhu rudninskih zakladov gora. Pogledati treba, kaj pravijo na to drugojezične sporednice in starejši viri (o bloških inačicah [št. 17—20], ki so se odkrile šele, ko je bil rokopis razprave že izgotovljen, glej dalje spodaj!).

Koroškonemške pripovedke

Zdi se, kakor da bi koroškonemške sporednice temu sklepanju nasprotovale. Res v obeh Graberjevih knjigah ni niti ene tipične pripovedke, vendar govore o gornem možičku, varuhu rudnega bogastva kar štiri inačice, ena sama pa o divjem možu, varuhu živine in ljubitelju mleka.

Dve pripovedki o gornem možičku sta skoraj enaki.²³ V prvi iz Kremsgrabna, daje gorni mož kar iz svoje volje lovcu na izbiro, naj voli eno izmed trojega: zlato za kratko časa, železo za večno, križ v orehu (pač znanje njegove skrivnosti); lovec izbere rudo. Tudi kmet od Sv. Duha med Beljakom in Nemškim Plajpergom voli tako, ko mu ujeti gorni možic nudi drugo ali tretjo v odkup svobode, in možic je izbire zelo vesel. Tretja inačica iz Löllinga pod rudno goro pri Hüttenbergu²⁴ je podobna našima dvema o pijanem škratu (št. 9, 10), le da rudar škrate ujame, ne da bi se omenilo žganje, in da ga škrate v odkup pelje v zlato jamo v St. Ulrichsgrabnu, da si vzame zlata, kolikor mu je treba, in ga popelje spet na dan. V četrti pripovedki iz Spodnje Labotske doline²⁵ imajo sogoltni prebivalci na obrežju jezera, ki je tedaj napolnjevalo ta kraj, gornega možička kar trideset let zaprtega, ker jim noče izdati zlatih zakladov. Naposled pa ga le izpuste na oblubo, da jim bo nekaj napravil, kar bo vsem v neskončno korist. In on stori, da jezero odteče. Njegovo bivše dno je najrodovitnejša koroška dolina.

Tudi edina pripovedka o upijanjenem divjem možu²⁶ ni tipična. Nekemu kmetu v Wachsenbergu (s. od Feldkirchna-Trga) je dajala živina po skrbi divjega moža silno mnogo mleka in on je izdeloval iz njega presno maslo. Divji mož pa pride vsak dan pokušat mleko iz vseh nastavljenih posod ter pušča v njih sledove svojih nesnažnih kocin. Nekega dne pomeša kmet vse mleko z žganjem. Divji mož se upijani, kmet z družino pa se norčuje iz njega, ko kolovrati in se prekucuje po bregu. Divji mož pa se ujezi: »Mleko je vsemu svetu mati, žganje vsemu svetu bebec. V tvojo hišo me ne bo več.« Res ga ni več, z njim pa je odšla tudi blaginja.

Graubündenske in južnotirolske pripovedke

Prav nasprotno od nemškokoroških pričujejo pripovedke iz Graubündena in njihovo pričevanje je toliko vrednejše, ker predstavljajo izročilo starejše retoromanske kulturne plasti, zahodne veje staroalpske kulture, ki je njena vzhodna veja legla v osnovo alpskoslovenskega kulturnega razvoja. — Graubünden (rom. Grischun) je še danes na polovico romanski, tretjina prebivalstva pa je retoromanska.

²³ Graber, Sagen (1914), Nr. 23. Woher das Eisen im Kremsgraben stammte — to je stranski dolič Lieserske doline. — N. d., št. 24. Das gefangene Bergmandl (zu Heiligengeist bei Villach). V izd. (1941) prve pripovedke ni, druga, brez št., je na str. 20.

²⁴ Graber, Sagen u. Märchen (1944), 214—215. Bergmännlein (Lölling).

²⁵ Graber, Sagen (1914), Nr. 31. Der Dank des Bergmännleins (iz Dol. Labotske doline). V (1941) str. 23—24 brez št.

²⁶ Graber, Sagen u. Märchen (1944), 197—198.

Kadar govore graubündenske pripovedke o ujetem ali z vinom opojenem vilinskem bitju, to res ni, kakor v večini slovenskih in če v nemškokoroški iz Wachsenberga, divji mož velikan, ampak drobni, tri in pol čevlja visoki, pa krepki in silno urni divji možič.²⁷ Ta pa je kakor naš kórenski divji mož gospodar divjačine in divjega rastlinja, poznavalec njegovih skrivnih moči; živi se z mlekom divjih koza, jajci gozdnih in gorskih kur in z divjimi jagodami, dobro se razume tudi na sirarstvo in na gozdno delo. Nikjer pa se ne govori, da bi bil gospodar rudnega bogastva v gorah, kvečemu to se pripoveduje, da uslugo kdaj poplača z ogljem, ki se potem doma spremeni v zlato. Človeku se je pridružil baje šele v 16. stoletju, najčešče mu pomagajo pri pastirskem delu. Pri tem pa ne prihajajo v človeška bivališča, kvečemu v kak pastirski stan, ter nezaupno skrivajo svoje skrivno in praktično znanje. Ljudem niso nadležni, nikoli jih ljudje zaradi tega ne ujamejo, kakor n. pr. divjega moža. Kadar ga ljudje opoje ali opojenega ali neopojenega ujamejo, store to iz objesti ali, da bi mu izvabili katero njegovo skrivno znanje ali spretnost.

Silaku iz Parpana, ki ga je, kakor že vemo, zvezal z opasilnico za seno (gl. zgoraj str. 135, op. 19) in ga nekaj dni imel zaprtega, obljubi, da mu bo odkril, če ga prej izpusti, nekaj, kar mu lahko življenje reši; ko pa je prost, mu reče: »Če meso ješ, reži ga po dolgem, ne v šir, da se ne zadušiš!« in jo popiha. Dečkom iz prättigauskega Contersa,²⁸ ki divjemu možiču kozarju naližejo v hlevu eno korito z vinom, drugo z žganjem — pred vinom, rdečim, se svari: »Röti, du b'schieß'st mi nit!« žganju, brezbarvnemu kakor voda, pa zapade — in ga potem ujetega peljejo v vas, izpuščen podobno svetuje: »Ob lepem vremenu vzemite jopiče s seboj, ob slabem imate izbiro.« Časih ga pa tudi ljudje preslepijo, bodi opojenega ali ne, da jim razodene skrivnost, ne da bi se tega zavedel, in celo z dostavkom: »Kaj ne, to bi bili radi od mene zvedeli, pa tega živemu človeku ne povem!«²⁹ saj takega poznamo že iz pripovedke o izvabitvi zdravil zoper »črno smrt«, ki nam je omogočila, da smo doumeli motiv pokopališča in razgovora o umrlih v pripovedki o kórenskem divjem možu in o pohorskem povodnem možu (gl. zgoraj str. 135, op. 21).

Ti dve pripovedki o dečkih iz Contersa in o zdravilu za kugo imata kar tipično obliko z vsemi štirimi sestavnimi deli, le da v pripovedki o kugi Graubündnec divjega moža ne zveže, kar pač vsebina nujno prepoveduje.

Izgubila pa je tipično obliko pripovedka o tem, kako je divji možek človeka sirariti naučil, ki pa je zaradi svoje vsebine zelo važna — v ohranjeni obliki se sicer zdi, kakor da bi planšar že znal siriti, prvotno pa tega ni bilo —:³⁰ Divji možič se je hotel izkazati planšarju

²⁷ Vernaleken-Burg, n. d., 127—140. Vom den wilden Männlein in Graubünden.

²⁸ Vernaleken-Burg, nav. spis, t. 3, odst. 5, str. 134—35.

²⁹ Vernaleken-Burg, n. m.

³⁰ Vernaleken-Burg, nav. spis, t. 4, odst. 3, str. 137—38: Auf einer Alpe lebte ein wildes Männlein auf ziemlich vertrautem Fuße mit einem Senn

hvaležnega zaradi njegove dobrote: naj pusti enkrat njega siriti, a pri tem naj sam do konca molči. Planšar sede na molzni stol in gleda; ko pa možič obesi drugič še sirotko v kotlu nad ogenj, se planšar zasmeje, češ čemu sirotko vnovič siriti. Možič pa mešalnico odloži, češ če nočes vedeti, pa bodi, zbeži in se nikoli več ne vrne. Tako ljudje niso zvedeli, kaj se lahko iz sirotke še naredi, in jo rabijo samo za krmljenje prašičev in časih za čiščenje krvi.

Pravi smisel te pripovedke nam odkrije šele romanskotirolska pripovedka, ki je pač tudi staroalpskega vlaškega izvora. Podajem tu samo njeno bistveno vsebino:³¹

Divji mož Salvanel, gospodar velikih ovčjih čred po planinah, hodi ponoči skrivaj k pastirjem mleka pit. Eden vlije v vse mlečne posode

und empfieng von ihm manches, was ihm Freude machte; dafür war es dem Senn sehr zugetan. Um ihn für seine Wohltaten zu belohnen, sagte es einmal zu ihm, heute solle er es käsen lassen und solle zuschauen, aber kein Wort sprechen, bis es fertig sei. Der Senn geht auf den Vorschlag ein, setzt sich auf einen Melkstuhl und schaut dem Männlein zu. Dieses machte alles in Ordnung und zuletzt, als es nach der Meinung des Sennen fertig war, setzte es den Kessel mit Schotte wieder über das Feuer und schickte sich an, von neuem zu hantieren. Der Senn fing an zu lachen und über das Männlein zu spotten, daß es aus der Schotte noch einmal käsen wolle. Da legte das Männlein die Kelle beiseite und sagte

»Wenn d' nüt weist — So seist«, und eilte fort und ließ sich nicht wieder sehen. Hätte der Senn geschwiegen, wie die Verabredung gelaute hätte, so hätte er gelernt, welchen Nutzen man aus der Schotte ziehen kann — aber so ist dieses Geheimnis noch bis auf den heutigen Tag ein Rätsel geblieben und man weiß mit der Schotte nichts anderes anzufangen, als den Durst der Schweine zu löschen und allenfalls das Blut zu reinigen.

³¹ Chr. Schneller, Märchen u. Sagen aus Wälschtirol. Innsbruck (1867), str. 213 in 215 (očitno dve inačici). Ruski povzetek po obeh: Veselovskij Solomon i Kitovras, 258—59. Ker mi italijanski (ladinski) izvirnik ni dostopen, tudi Schnellerjev nemški prevod ne, ne kaže, da bi tu podajal prevod iz tretje roke; zato naj stoji tu Veselovskega povzetek v ruskem jeziku:

Ješče teper' v romanskom Tirole razskazyvajut o Salvanel'e, krasno-kožem čeloveke, kotoryj živët sredi lesov v peščerach, gde u nego stada tučnych ovec s bogatoju šerst'ju. Noč'ju on chodit na poiski i vypivajet moloko u pastuchov. Odnomu iz nich udalos' pojmat' jeho, naliv vina v molčnyje gorški. Posle neudačnych popytok k pobegu, Sal'vanel' načinajet razprašivat' pastucha, kakaja eto byla židkost', pogruzivšaja jeho v stol' sladkij son. Pastuch schitril v otvete, budto eto sok rastenija iz roda ternovnikov. »Tak ja molju Boga,« skazal Sal'vanel', »čtoby ono vezde prinimalos' i puskalo korni, kuda tol'ko dosjagajet zemlja.« Tak i sdelalos'; jesli by ne solgal pastuch, vinograd ros by teper' na takich veršinach, na kakich rostut prizemistyje ternovyje kusty. Na vopros pastucha, razve jemu nedostatočno sobstvennago moloka, čto on promyšljajet čužim, Sal'vanel' otečal, čto svojë jemu neobchodimo dlja delanija syra, i vsled za tem naučajet chozjaina delat' syr, maslo i tak nazyvajemuju poina ali puina. Kogda chozjain iz blagodarnosti otpuskajet jeho na volju, Sal'vanel' kričit jemu izdali: »Napravno ty menja vysvobodil, a to ja by naučil tebjja, kak delat' vosk iz syvotki.« — Razprto tiskane besede so tiskane že v izvirniku v latinici, apostrof je znamenje mehkega glasu.

O motivu upijanjenega in ujetega in — po otroku — izpuščenega divjega moža v pravljicah, ki nas tu dalje ne zanimajo, gl. pri Bolte-Polívku, Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen d. Br. Grimm III, št. 136, Der Eisenhans, posebno str. 95, 106—07, 112.

vina in pijanega Salvanela zveže. Ko se prebujen ne more osvoboditi, vpraša pastirja, kakšna je bila to pijača, ki ga je tako sladko uspavala. Pastir se mu zlaže, da je od sadov trnovega grma. »Daj Bog,« pravi Salvanel, »da bi raslo povsod, koder zemlja sega!« Ko bi bil pastir resnico povedal, bi vinska trta rasla tudi v takih višinah, v katerih raste samo še trnje. Pastir ga vpraša, čemu hodi mleka krast, ko ga ima sam na pretek. Salvanel mu razloži, da dela iz svojega mleka sir in maslo, ter pokaže, kako se tej reči streže. Hvaležni pastir ga izpusti, Salvanel pa se mu posmeje: »Prezgodaj si me izpustil; ko bi me še ne bil, bi ti bil pokazal, kako se iz sirotke vosek dela.«

Ustrezne inačice iz Bolškega okraja. Tema dvema vsebinsko dopolnjujočima se inačicama iz Graubündena in iz Laškega Tirolskega se pridružuje še vrsta slovenskih inačic iz Bolškega okraja, ki smisel in pomen te alpskovlaške inačične skupine dokončno utrjujejo. Odkril jih je prav zadnji čas šele Milko Matičetov. Zasedil je namreč doslej neopaženo čisto kratko omembo pripovedke o Divjem možu sirarju iz Loga pod Predelom — zdaj je to uradno »Log pod Mangartom« — v »Opisu Trente« Josipa Abrama — Bajde Kazaka (1875—1938; gl. Lovrenčičev nekrolog v Mladiki 1958, 311—13); ta je bil od 8. septembra 1901 do 16. oktobra 1904 vikar v Trenti (gl. Planinski vestnik 1907, 185) in je uporabil za zgodovinski in narodopisni del svojega »Opisa Trente« (Planinski vestnik XIII, št. 4—12, april—december 1907) mimo svojega znanja tudi rokopisne spise (izgubljene) Šimna Gregorčiča ml., pesnikovega bratranca (1856—1917; gl. SBL I, str. 257), ki je bil tudi vikar v Trenti (od 8. novembra 1882 do 12. julija 1884; gl. Planinski vestnik 1907, 184), nato pa še do 1893 vikar v Logu pod Predelom.

Abramova omemba v Planinskem vestniku XIII, št. 12 (december 1907), str. 183, v odstavku o bajeslovnih bitjih, ki jih Trentarji poznajo (naša št. 17), se glasi: »Nadalje poroča Šimen Gregorčič v svoji kroniki, da pripovedujejo v Logu pod Predelom o Divji jagi (jaga-baba). Človek se mora uleči na tla, da zvihra ona nad njim. Tam so ujeli Divjega moža. Naučil jih je siriti. Ko so ga pa izpustili, je dejal: 'Če bi me ne bili izpustili, bi vas bil naučil še kaj boljšega.' Lovili so ga, a zastonj.«

Ta pripovedčni drobec je spodbudil Matičetova, da je ob delu Narodopisne skupine Etnografskega muzeja iz Ljubljane v Trenti (1. do 10. julija 1952) in v Soči (11. do 20. julija 1952) poiskal pripovedovalcev, ki bi tam to pripovedko poznali in pripovedovali. In našel je kar tri.

Osnovna inačica iz Trente (št. 1, naša št. 18); povedal 6. julija 1952 Andrej Hosner, p. d. Kurtle, Trenta, h. št. 20, spravniki planine Zapotokom v Koncu Gornje Trente:

So ujeli »dujega moža«. So rekli, da so ga imeli tam ujetega. Še jih je prosil in je jokaj, da naj ga spustijo. Potem ga niso hoteli spustiti. Potem jim je obljubil, da jih bo navadil eno dobro reč napraviti ven iz

mleka. Še so mu obljubili, da ga spustijo, če jih tisto navadi. Jim je povedal: »Nič drugega, kakor morate deti noter v mleko malo jarčjega ali kozličjega dreka, tisti, ki je v želodcu« (tisto pravimo zdaj »sirišče«). Sir jih je navadil delati. Kò so napravili sir, so ga spustili. Potem ko je prišel malo preč od njih, jim je rekel, da v sirotki je še najboljša reč. Ni povedal, kaj bi to bilo. Mi mislimo, da je skuta, ko je tistikrat niso še znali skuhati.

Dopolnilo (netipično) k začetku osnovne inačice (št. 2, naša št. 19). Povedal Franc Kverh, 57 leten, Zapovdnam. Ko mu je M. prebral osnovno inačico (št. 1), je pripomnil, da ni popolna, ker da nima nič o tem, kako so divjega moža ujeli. To je takole povedal:

Ujeli so »dujega moža« v klado. Eden je drva cepil in še divji mož mu je pa pomagal. Ko je bila razpoka, je vtaknil noter prste, oni je pa klin ven razbil in klada je dela vkup in so ga imeli za roke ujetega.

Dopolnilo k sklepu osnovne inačice (št. 3, naša št. 20). Povedala Marija Kravanja, p. d. »pri Marinčcu« Pod Skalo, Soča h. št. 68. Ko ji je M. prebral osnovno zgodbo (št. 1), je dejala:

Moj rajnik oča je zmerom pravil, da so ujeli divjega moža. In je pravil, kar ste imel Vi zapisano. In potem, ko je stran od hramov šel, je rekel, da, če ga niso (= bi ga ne) bili pustili, da je (bi) bil povedal, za katero »nucengo« je tisti križ, ki je v orehovi lupini (tu: kokócevi žbini).

Pripovedovalka je razbila nato oreh in M.-u pokazala tisti »križ«, t. j. suhi semenski nosilec sredi jedrca, ki ga deli v štiri dele.

Tem alpskoromanskim in bolškim slovenskim inačicam se od daleč približuje še koroškonemška inačica iz Wachsenberga pri Feldkirchnu (gl. zg. str. 139), najsi je tudi zmedena, v kateri divji mož samo skrbi, da dajejo krave obilo mleka, kmet sam pa iz njega dela presno maslo (tam okoli ni planin, da bi izdelovali sir). Potemtakem je ta inačični tip razširjen po vsem ozemlju, na katerem so znane pripovedke o (upijanjenem in) ujetem divjem možu, a ne strnjeno, ampak po nekaj inačic v krajih in okrajih, ki so daleč drug od drugega. Taka razprostranjenost je značilna za relativno najstarejše narodopisne pojave.

Kulturnohistorični pomen tega inačičnega tipa. Inačični tip o divjem možu, učitelju sirarstva, je kulturnohistorično velikega pomena. Kakor se nanašajo vzhodnoalpske pripovedke o odkritju železnih in svinčenih rudnih ležišč na novopoživljeno rudarstvo v visokem srednjem veku v naših krajih, ker je starorimsko rudarstvo po prihodu Slovenov v Karantanijo propadlo, tako se tudi pripovedka o uvedbi sirarstva v Osrednjih in Vzhodnih Alpah nanaša na podoben kulturnohistoričen dogodek. Pridelovanje trdega sira iz presnega mleka ni bila staroindoevropska zadeva. Kelti, Germani in Slovani so poznali samo mehki sir iz kislega, »zasirjenega« mleka: stnord. *ostr*, dan.-šved. *ost* (= lat. *jus*, slov. *juha*) pomeni prvotno mehki sir, takisto stslo. *syr* iz **sûr* »kiselek« (prim. stvnem. *sûr*, nvnem. *sauer*). Grki so se od balkan-

skih staroselcev naučili delati trdi sir iz ovčjega in kozjega mleka. Kelti so se naučili sirarjenja od Rimljanov ter sprejeli od njih tudi ime: lat. *caseus* — st. irski *caise*. Germani so se seznanili s sirom pri Rimljanih vsaj v 5. stoletju in ga potem tudi sami delali; vsi Zahodni Germani imajo latinsko ime za sir:³² zahgerm. **casjus*; stvnem. *kasi*, *chasi*; stskas. *kasi*, *ciəsi*; srvnem. *kaese*, srniznem. *case*, angelsaks. *cese*, *cyse*, angl. *cheese* (Kluge-Götze, Etym. Wb. d. dt. Spr.¹¹, s. v. Käse). Slovani, ki trdega sira niso dobili neposredno od Rimljanov, ampak posredno in ne samo od njih, so ohranili staro besedo — sir iz kislega mleka pa je postal po potrebi pač mehki sir, gnili sir ipd. Na katero dobo se retoromanska (potem tudi laškotirolska in slovensko-vzhodnoalpska) pripovedka nanaša, se ne da za trdno ugotoviti. Nanašati se more na to, kako so se naučili sirarstva od staroselskih Retoromanov v 5. in 6. stoletju v Alpe došli germanski rodovi, lahko pa tudi na to, kako so se keltskorimski priseljenci naučili planinjenja in sirjenja pri Retijcih in Noričanih.

Izhodišče motivu upijanjenega in ujetega mitičnega bitja

Da je zgodba pripovedke o opojenem in ujetem mitičnem bitju še starejša, spričuje starogrška mitologija, in sicer bajka, ki je doma v Mali Aziji in sega tam v predgrške čase, bajka o frigijskem kralju Midu in satiru Silenu, vzgojitelju Dionizovem-Bakhovem. V najkrajši obliki ji označuje bistvene poteze *Ksenofon*, ko omeni v opisu Kirovega pohoda proti bratu kralju kraj, kjer se je bajka godila:³³ »Odtod — t. j. od mesta Kaýstru pedíon — je potoval dva dnevna pohoda, deset parasang, v Thýmbrion, obljudeno mesto; tam je bil ob poti studenec imenovan po frigijskem kralju Midu; ob njem, pravijo, je Midas, ko ga je z vinom pomešal, ujel Satira (sc. Silena).« O nadaljevanju govore drugi viri:³⁴ Midas ga je z njegovim spremstvom deset dni tako sijajno gostil, da mu je Silen dal na prosto katerokoli željo. Midas si je želel, da bi se vse, kar bi prijel, spremenilo v zlato. Da ne bi od lakote in žeje umrl, se je moral na Silenovo povelje skopati v reki Paktolu; v njej je od tedaj zlato.

Ne le motivna vrsta v tej bajki — z vinom pomešana studenčnica, opojitev in ujetje bajnega bitja, plačilo dvomljive vrednosti in opozorilo, da je tako — je prav ista kakor v pripovedkah o divjem možu, k temu še najstarejša oblika priprave za opojitev s tem, da se vino vlije v vodni studenec (med vzhodnoalpskimi pripovedkami samo škavla v adleški iniačici, med graubündenskimi vdolbina v kamnu pripovedke o zdravilu zoper kugo, vodni koriti v iniačici iz Contersa v Prättigauu); prav odlično se divjemu možu prilega tudi Satir kot

³² Kluge-Götze, Etymol. Wörterbuch d. deutschen Sprache¹¹ (1934), 288 s. v. Käse.

³³ Xenophon, Anabasis, lib. I, c. 2, § 13.

³⁴ Pausanias, Periegesis I, 4; Plutarh, Consolat. ad Appollon.; prim. Veselovskij, n. d., 259, op. 2; gl. v priročnikih grške mitologije.

bajno bitje rastlinske in živalske rasti, prav posebno pa še Silen, vzgojitelj in spremljevalec Diónysov romanskotirolskemu Salvanelu, ljubitelju vina in vinske trte.

Vzhodne sporednice.

K tej pripovedčno-bajčni vrsti ni šteti mongolsko-indijsko pripovedko o *Vikramaditji*,³⁵ ki dorastel gre v mesto, kjer je vladal njegov umrli oče, in reši mesto in njenega kralja iz oblasti hudih duhov (Šimnusov) s tem, da opoji s 400 posodami žganja najprej Šimnuse in jih poseka, nato pa opoji še kralja Šimnusov in ga v boju premaga in ubije. En sam skupen motiv, opojitev, ne dovoljuje sklepa na genetično skupnost.

Nekaj več skupnih potez nahajamo v srbski pravljici »Zlatoruni ovan«,³⁶ ki je kakor slovenska pravljica o »Pastirju« — Valjavec jo je prelin v pesem³⁷ — po celotni osnovi dejanja v zvezi z arabsko pravljico o »Aladinu in čudoviti svetilki« iz zbirke »Tisoč in ena noč«. Drugo nemogoče delo, ki ga mora v srbski pravljici opraviť lovčeve vdove sin, ko je zasnubil cesarjevo hčer, je, da mora sezidati grad iz same slonove kosti — čudovit grad mora zgraditi sirótek snubec tudi v arabski in slovenski pravljici. — Kakor pri prvem delu mu svetuje tudi zdaj skrivnostna deklica, kaj naj stori (v arabski in slovenski pravljici izvrše vse potrebno junaki, ki jih pokliče drgnjenje čudovite svetilke, trkanje na prstan) (57 s.; 84 s.): Ona kad ga sasluša, reče mu: Lako će biti i to; nego idi k caru i iŝti lađu i u njoj trista akova vina i trista akova rakije, i uz to još dvadeset dundera, pa kad dođeš na lađi tu i tu između dve planine, zagradi vodu što je onde, pa uspi u nju sve vino i rakiju. Viljevi će onamo doći da piju vodu, pa će se opiti i popadati, a dunderi onda neka im sve zube izrežu pa ih nosi na ono mesto gde car hoće da mu se grad sagradi, pa lezi te spavaj, a za sedam dana biće grad gotov.« Onda se on vrati kući i pripovedi materi kako je bio opet s devojkom i šta mu je ona kazala. A mati mu opet reče: »Idi, sinko, ne bi li Bog dao da ti opet pomogne.« On otide k caru i izište sve, pa onda otide i svrši kako mu je devojka kazala: viljevi dođu te se opiju i popadaju, a dunderi im iseku zube i donesu na ono mesto gde će se grad zidati; on u veće metne u torbu struk bosiljka, pa otide onamo i legne spavati, i tako za sedam dana bude grad gotov.

Ta epizoda o upijanjenih slonih, ki v arabski in slovenski pravljici nima ustrezne enačice, je nastala pač po bizantinskem vplivu. Res priča o takem bizantinskem viru apokrifni vložek o Salomonu in

³⁵ Veselovskij, n. d., 18—19. Njegova vira: Ardži Burdži, Mongolskaja povest', perev. s mongol'skago lamoju Galsam-Gombojevym (1858); Mongolische Märchen. Die neun Nachtrags-Erzählungen des Diddhi-Kür und die Geschichte des Ardschi-Bordschi Chan etc.... Innsbruck (1868).

³⁶ Vuk St. Karadžić, Srpske nar. pripovetke, 3. drž. izd. Beograd (1935), št. 12, str. 55—60 (1. izd. str. 81—89).

³⁷ M. Valjavec, Poezije, Lj. (1899), 94—106. — Prvič SG VI (1860), 165 ss.

zmaju v srvnem. pesmi iz prve tretjine 12. stoletja »Das Lob Salomons«,³⁸ sloneči sicer na sv. pismu. To je pripovedka, osnovana po vzorcu alpske in starogrško-maloazijske bajke o divjem možu-Silenu s potezami iz apokrifne talmudske legende o Salomonu in demonu Ašmedaju (arijskem Ašma-deva). Pesnik pravi v začetku vložka, da je zgodbo dobil posredno iz grškega vira:³⁹

1	Ein hêrro hîz Hêronimus:	ûzzir einim bâchi vundin,	
	sîn scripft zelit uns sus.	ûzzir Archêly,	5
	der heit ein michil wundir	daz habint noch dî Crîchi...	

Ta vložek pripoveduje o zmaju, ki se je zaredil v Jeruzalemu in sproti izpil vse studence in šterne v mestu. Sila je bila velika. Salomon pa je bil moder:⁴⁰

17	er hîz das luit zû gân,	dis allir bestin lîdis.	20
	eini cisternam vullan	dô er iz alliz ûz gitranc,	
	medis undi wînis,	ich weiz er in slâffinti bant...	

Strašni zmaj spregovori in Salomonu reče, da mu hoče, če ga takoj izpusti, povedati, kako bo mogel svetišče, ki ga gradi, dovršiti že v enem letu. Salomon mu ukaže, naj mu to takoj pove, sicer ga dá pokončati. Zmaj mu res pove:⁴¹

40	»ein tîr gât in Libanô,	dû snidit alsein scarsachs	
	daz heiz dû dir gewinni,	ûffi den marmilstein.	
	dî adirin bringi...	vîl ebini mûz er inzuei,	
44	dâr ûz werchi einû snur,	swi sô dir lîb ist.«	
45	dû wirt scarf undi was,	der kunig vrowit sich des.	50

Salomon ukaže, da zmaju porežejo vezi, in mu prepove (svoje) dežele:⁴²

³⁸ Das Lob Salomons. Besedilo gl. Müllenhoff-Scherer, Denkmäler², Nr. XXXV; Waag, Kleinere deutsche Gedichte d. 11. u. 12. Jahrhunderts (1890, 1916). — O spisu gl. Ehrismann II, 1, 99—103 z literaturo).

³⁹ Slov.: Nekemu gospodu je bilo ime Hieronymus: njegov spis nam pravi tako. Ta je našel silno čudo (t. j. čudežno zgodbo) v (dobsd.: iz) neki knjigi, v Archêly (t. j. Archaeologiji), ki jo imajo še Grki. — Ehrismann II, 1, s. 101, pravi, da se to nanaša na Antiquitates Hieronyma Egipčana (Hieronymus Aegyptius) iz Kardije (ok. 300 pr. n. e.).

⁴⁰ Slov.: Ukazal je ljudem, da poprimejo (sc. za delo in) napolnijo eno šterno z medicino v vinom, najboljšim začinjenim. Ko je (zmaj) vse to popil, vem, da ga je (Salomon) spečega zvezal.

⁴¹ Slov.: Po Libanonu pohaja košuta (srna); to, ukaži, da ti dobe in prineso (njene) žile... Iz teh naredi vrvco, ta bo ostra in rezna, ta razreže mramorni kamen kakor bridki meč; čisto gladko mora vsaksebi, prav kakor je tebi ljubo. Kralj se tega razveseli.

⁴² Slov.: Tedaj se je odpeljal v gozd z vsemi svojimi hlapci. Našel je v Libanonu košuto (srno). Tedaj se je na mestu spustil za njo; lovil jo je nenehno tri cele dni. Ko je košuto dobil, tedaj je bil zelo vesel. Ukazal je, da mu dobe in prineso žile. S temi so zgradili hram v Jeruzalemu brez uporabe železa.

55 dô vûr er zi waldi
 mid allin sînin holdin.
 er vant daz tîr in Libanô:
 zi steti jagit erz dô.
 dô jagit erz alli
 60 drî tagi volli.

dô er daz dir dô giwan,
 dô was er ein vrô man.
 er hîz imo giwinnin
 di âdirin bringin.
 von dû wart daz hûs zi Hiersalêm
 giworcht ân alliz isin.)

Glede vseh četverih sestavnih delov zgodbe se ta vložek naslanja na alpsko pripovedko o divjem možu, in sicer se prvi sestavni del, razlog, zaradi katerega se ljudje lotijo bajčnega bitja, njegova nadležnost, veže izrečno samo z ustrezno skupino alpskih pripovedk — v talmudskem apokrifu ni nič podobnega. Drugi del je v obeh izročilih enak: priprava za opojitev z ujetjem bajčnega bitja. Tretji del obsega kakor v alpski bajki odkup svobode z odkritjem dragocene skrivnosti — v talmudskem apokrifu odkupa svobode ni. Tudi četrti del ustreza alpski bajki, le da je odpadla zasmehljiva beseda osvobojenega bajčnega bitja, češ da osvoboditelj ni najboljšega izbral — v talmudskem izročilu vsega tega ni.

Na bajčni vložek v pesmi »Das Lob Salomons« je vplivala tudi talmudska apokrifna pripovedka o Salomonu in Ašmedaju, poglavarju hudih duhov; povod za zložitev obojih motivov je bila popolna enakost drugega dela, priprav za opojitev in ujetje opojenega bajčnega bitja. Tako sta pastirja in divjega moža (Mida in Silena) lahko zamenila Salomon in knez hudih duhov v podobi zmaja; s tema dvema delujočima osebama pa je prišel v bajko tudi Salomonov problem, da zgradi svetišče v Jeruzalemu, Ašmedajevo znanje za sredstvo, kako obdelovati kamen za svetišče brez uporabe železnega orodja, Salomonova oblast nad demoni, ki Ašmedaja prisili, da mu sporoči, kar zna.

Da moremo razmerje bolje presoditi, si moramo ogledati vsaj bistvene ustrezne odstavke v talmudski apokrifni legendi. Uvodni odstavek o pripravah za opojitev Ašmedaja in ujetju njegovem priobčim v nemškem prevodu iz Talmuda in v staroruski prireditvi v tako imenovani paleji;⁴³ začetek se glasi — samo po talmudskem apokrifu:

⁴³ Talmudski apokrif (traktat Gittin, izd. Dyhrenfurth 1821, 68a, b) je priobčen (brez odstavka o pridobitvi šamira) v nemškem prevodu dr. J. Babada v Vogtovi izdaji Salmana in Morolfa, Halle, Niemeyer (1880), str. 213 do 217. Veselovskij, Salomon i Kitovras, 105—111, podaja rusko prireditev po raznih drugih prevodih, tudi epizodo o pridobitvi šamira.

Staroruski apokrif »Pověst' o Kitovrasě« paleje iz leta 1477 je izdal N. S. Tichonravov, Pamjatniki otrečennoj russkoj literatury I (1863), 254—255, besedilo paleje iz 1494 A. N. Pypin, Pamjatniki starinnoj russkoj literatury III (1862), 51—52, besedilo ukr. krechovske paleje XV do XVI stl. Ivan Franko, Apokryfy i legendy I, Lviv (1896), 280—82. — Ruski povzetek po prvih dveh pri Veselovskem, n. d., 209—12: Jagičev nemški prevod po istih dveh — brez odstavka o pridobitvi šamira je priobčil Vogt, n. m. — N. K. Gudzij, Chrestomatija po drevnej russkoj literature XI—XVII vekov, Učpedgiz M. (1947), 5—7 priobčuje po Tichonravovu začetek legende (do odstavka o pridobivanju šamira) in odstavek iz sklepnega dela iz paleje 1494. — Tu podajam samo prvo epizodo o ukrotitvi Ašmedaja (Kitovrasa), prvo na levi v prevodu dr. J. Babada, drugo na desni v slovenskem

[Kralj Salomon naj bi po Mojzesovem zakonu (2 Mojz 20, 25; 5 Mojz 27, 5—6; prim. Josua 8, 30—31) sezidal hišo Gospodovo iz neobdelanih kamnov, ki se jih ni dotaknilo železo. Pokliče rabine na posvet; povedo mu, da je za obdelovanje kamenja potreben šamir (čudežen črvič — po paleji ptičji nohet — s katerim se kamen reže),⁴⁴ ki ga je uporabljal že Mojzes za obdelovanje dragih kamnov v naramniku velikega duhovnika. Od duhov zve Salomon, da samo kralj duhov Ašmedaj ve, kje se šamir dobi. Ta prihaja vsak dan na neko goro pit iz zapečatenega studenca vodo. Tam ga je mogoče najti. Tu se prične legenda v paleji.]

Darauf schickte Salomo nach Benajah, dem Sohne des Jehojada, übergab ihm eine Kette, auf der der Name (sc. Gottes) eingegraben war, und einen eben solchen Ring, ferner ein Bündel Wolle und Schläuche voll Wein. Jener ging (hin) und grub eine Zisterne unterhalb (der Aschmedais), entleerte dadurch diese vom Wasser und verstopfte die so entstandene Öffnung mit Wolle. Darauf grub er oberhalb jener eine neue Zisterne, füllte sie mit Wein, deckte sie zu (Vesclovskij bolje: vyše kolodca on delajet drugoje ugloblenije, črez kotoroje vylivajet v kolodec vino, a otverstije snova zapirajet takim že obrazom [t. j. z volno]), ging weg und setzte sich auf einen Baum.

Aschmedai kam, schaute nach dem Siegel, öffnete die Grube,

Tedaj torej je bilo treba Salomonu povprašati^a po Kitovrasu. Zasedili so ga^b, kje živi v daljni puščavi. V svoji modrosti je Salomon sklenil skovati železno verigo in železen ovratnik. Nanju je zapisal v božjem imenu zarotilo. In poslal je svojega najboljšega bojarja s hlapci in ukazal, naj neso s seboj vina in medice, tudi ovčjega runa so vzeli s seboj. Prišli so na njegovo mesto; (tam so bili^c) trije studenci, njega pa ni bilo tam. Po Salomonovem ukazu so izpraznili te tri studence in zataknili žrela z ovčjimi runi; in nalili so dva studenca z vinom, enega pa z medico. Sami pa so se skrili vstran; vedeli so namreč, da mu bo priti^c k studencu vode pit.

Ko se mu je zahotelo vode, je prišel in, pripognivši se, je videl

prevodu po vseh treh redakcijah, spodaj pa v izvirnem jeziku. Preostala zgodba se daje v povzetku.

⁴⁴ Ta talmudska prirodoepisna pripovedka je znana mimo Semitov tudi antičnim Rimljanom — od njih je šla v srednjem veku po vsem krščanskem svetu. Rimski retor C l a u d i u s A e l i a n u s (ok. 200), *Historiae animalium* — pisane so v grškem jeziku — I, 45, III, 26, pripoveduje to o vdodu (épops), pa tudi o žolni (dryokoláptes), ki se v pripovedko še bolj podaja kakor vdod, saj ne gnezdi kakor vdod samo v naravnih duplih trohnelih dreves, ampak si votlino za gnezdo sam izdolbe — kajpak ne v zdrav les — in zgladi; in vhod v njegovo gnezdo je ravno tolikšen, da ptič lahko snukne skozenj. Še bolj znano je poročilo C. P l i n i j a S e c u n d a starejšega, *Naturalis historia* X, 18, 1, ki pripisuje to zgodbo samo žolni (picus). Zel (herba), ki jo rabi, da vhod do gnezda odpre, naj bi bila po G r e g. K r e k u, *Einleitung in die slavische Literaturgeschichte*² (1887), 662, križnolisti mleč (Euphorbia Lathyris L.); na Laškem ga imenujejo sferracaballo, češ da konj takoj podkvo zgubi, če nanj stopi. To je nemški Springwurz. Kajkavska pravljica (M a t. V a l j a v e c, *Narodne pripovjetke*, 252—254) govori o travi, »koja ima to moč da more saki zatvor odpreti«.

fand aber Wein; da sagte er (Spr. 20, 1): »Ein Spötter ist der Wein, ein Brausekopf starkes Getränk; und wer darin taumelt, ist nicht weise«; ferner (Os 4, 11): »Hurerei und Wein und Most rauben den Verstand« — ich trinke also nicht. Als er aber durstig wurde, konnte er sich nicht enthalten zu trinken, so daß er berauscht in einen tiefen Schlaf sank. Jener (Benajah) steigt vom Baum herab, schlingt um diesen die Kette und schließt sie. Aschmedai erwacht, geberdet sich nie wahnsinnig, um sich von der Kette zu befreien; da sagt ihm Benajah: »Der Name deines Herrn ist auf dir; der Name deines Herrn ist auf dir.«

vino in rekel (Preg 28, 1): »Nihče, kdor pije vino, moder ne postane.« Ko pa se mu je zahotelo vode, je rekel (Ps 103 [104], 15): »Ti si vino, ki razveseljuješ človeško srce.« In izpil je vse tri vodnjake (in hotel malo pospati. Vino ga je razvnelo in je trdno zaspal)^p. Oni bojar pa pride, mu ovije železno verigo okrog vratu in ga trdno zveže. Ko je prišel k zavesti, se je hotel oprostiti. Salomonov bojar mu reče: »Ime Gospodovo z zarotitvijo je na tebi.« Ko je videl na sebi Gospodovo ime, je šel krotko (sc. z njimi).

Besedilo po vseh treh palejah

(1477) Togda že ubo byst' potreba Solomonu voprositi^a o Kitovrasě. Osočib že i, gde živet' v pustyni dal'nei; i po mudrosti svojej zamysli Solomon' skovati uže želežno i grivnu železnu — napisa že na nej vo imja božije zarečenije^c. I posla že bojarina svojego^d lučšago so otroky, ie ukazaše vesti vino i med', i runa ovčija s soboju vzjaša. Priidoša že k městu jeho — ože^e 3 kladjadzja, a jeho něst' tu. I po ukazanju Solomonu^f vyl'jaša 3 kladjadzi i zatkoša žerela ich runy ovčimi, i nal'jaša dva kladjazja vina, a tretej^h medu; sami že sochranišasja na straně; vědjachu bo jakoⁱ priiti^j jemu vody piti k' kladjazem'. Ik priide, prechotěv' vodě^k, i prinik^m, vidě vino, i otvēščav' reče: »vsjak pjaⁿ vino ne umudrjajet'«; jako že perechotě vodě^o i reče: »ty jesi vino veseljašče serdca člověkom'«. I vypit' vsja 3 kladjadzi. I chotě pospati malo, razže (1494: razžeže) jeho vino, i uspe tvrdo.^p On' že bojarin' prišed ostegnu o šii jeho uže želežno i privjadza i tvrdo. I očjutivsja, chote izjatisja, i reče jemu bojarin' Solomon': »imja gospodne so zapreščenijem' na tobě. On' že vidě^v na sobě imja gospodne, poide krotko.

[Povzetek: Na poti v Jeruzalem in v kraljevi grad kaže Ašmedaj (Kitovras) v obojih virih svojo moč in preroško znanje skoraj na isti način (pa to se vidi šele pozneje). V gradu mora čakati tretjega dne, da ga Salomon sprejme. Ko stopi predenj, mu očita, da hoče, ko je ukrotil ves svet, zavladati še njemu. Salomon mu odvrne, da tega ne

⁴⁵ Apostrof je trdi znak, minuta mehki.

Različice iz paleje 1494 in krehovske — okrajšave v besedilu so razrešene, polglasnik (kjer treba) vokaliziran; velike črke, ločila, ločitev besed po današnji šegi. — Zgolj glasoslovne in oblikovne različice se ne upoštevajo.

a) Kr. prositi — b) Kr. dod. i + 1494, Kr. osočiša — c) 1494, Kr. zaročenje — d) 1494 nima — e) 1494 nima — f) 1494, Kr. oli (Gudzij, n. m. razlaga kot »tol'ko«); prevod po Jagičevi konjekturi — g) 1494, Kr. dod. i — h) 1494, Kr. tretij — i) 1494, Kr. ože — j) Kr. priidet' — k) Kr. nima — l) Kr. vody piti — m) 1494, Kr. dod. i — n) 1494 p'jai — o) 1494, Kr. vody — p) I chotě... tvrdo Kr. nima — r) 1494, Kr. viděv' —

želi zaradi sebe, ampak zaradi zidanja hiše božje; potreben mu je šamir. Ašmedaj mu pove, da ga nima on, ampak morski kralj. Ta pa ga ne da nikomur razen ptiču vdodu; ta ž njim v puščinjah in gorah drobi skalovje ter seje tja drevesna semena, da tako zrastejo gozdovi in se prikaže zelenje (v paleji je to zmedeno in okrajšano). Salomon spet pošlje Benajah (svojega najboljšega bojarja). Vrh visoke gore najde ta vdodovo gnezdo z mladiči in brez starih, ga pokrije s klobukom iz debelega stekla ter se skrije. Ptica prileti in, ko ne more do mladičev, zleti po šamir, ki steklo zdrobi. Tedaj Benajah (bojar) zakriči, ptič izpusti šamir iz kljuna ter zbeži. Benajah (bojar) ga vzame in nese Salomonu.

Salomon pridrži Ašmedaja (Kitovrasa) pri sebi do zvršitve Gospodove hiše. Tedaj pa ga kralj duhov ob neki priložnosti izzove, da mu odvzame verigo in mu izroči svoj prstan, po katerem ima oblast nad duhovi, in Ašmedaj ga vrže na konec njegove dežele ter v njegovi podobi prevzame njegovo oblast — in njegove žene. Šele po dolgi pokori dobi spet svoj prstan — dobili so ga v ribjem trebuhu. Ašmedaj ga je bil vrgel v morje — na kar Ašmedaj (Kitovras) zbeži. Pa Salomona še vedno obhaja strah pred njim (Vis. pes. 3, 7—8): Postelja Salomonova, šestdeset hrabrih iz Izraela z meči ob boku ... zoper nočne strahove.]

Besedilo talmudskega apokrifa spričuje, da ni ostalo pri samem vplivu na knjižni vložek v pesmi »Das Lob Salomons«, ampak da je nekaj potez verjetno došlo tudi v ljudsko izročilo pripovedke o divjem možu. Nekateri izreki, s katerimi se divji mož svari pred vinom, so vsaj od daleč podobni Salomonovim pregovorom in drugim svetopisemskim izrekom, s katerimi se Ašmedaj svari pred vinom in se mu potem le vda. V adlešiški inačici sta svarilo in vdaja kar združena (str. 129): »Več marsikoga si prevarilo, češ i mene!« V graubündenski iz Contersa (gl. op. 28) se svari divji možek pred vinom: »Rdečko, ne boš me premamil!«, brezbarvnemu žganju pa zapade. V koroškonemški inačici iz Wachsenberga (str. 139) pa divji mož šele pijan vzroji: »... Žganje je vsemu svetu norec!«

Ali je vse to vsaj posredno prav iz talmudskega izročila ali morda iz samega sv. pisma, zdaj še ni mogoče ugotoviti; res je treba upoštevati, da vsaj v prvih dveh primerih — tipologično najstarejših — gre tudi za škavlo, oziroma za korito za vodo, kamor se opoj vlije, prav kakor v talmudskem izročilu — pa to nahajamo tudi v bajki o Midu in Silenu.

Ne glede na te še ne docela jasne nadrobnosti treba pa le priznati, da imajo ljudska izročila, ki so zapisana šele pred razmeroma nedavnim časom — najstarejša naša pripovedka o divjem možu je iz leta 1840 — lahko za seboj že več ko 2000-leten razvoj, kajpada ne pri enem samem narodu.

DIE SAGE VOM GEFANGENEN WILDEN MANN (WALDMANN)

Zusammenfassung

Die slowenischen Sagen verwechseln ständig den zwerghaften »gorni mož«, den Hüter der Mineralschätze (Bergmandl), und den riesigen »dioji mož«, »gozdni mož, hostnik« (den Wilden oder Waldmann), was wohl darauf zurückzuführen ist, dass der Berg als wilder Wald aufgefasst wird. So meint die Sage von der »Schlimmen Miez« (*O hudi muci*) nach Ausweis der mhd. Variante »Das Schrettel und der Wasserbär« (G. Ehrismann, Mhd. Lit., Schlussbd. [4], 70) den zwerghaften »gorni mož«, der in der Balgerei mit dem Bären den kürzeren zieht, aber fast alle Varianten nennen ihn »dioji mož«, »diojak« (Kelemina, Bajke in pripovedke, 1930, Nr. 152, 153, S. 218—20, Anm. S. 391; I. Grafenauer, Die slow. Sage von der »Schlimmen Miez« und ihre mhd. Variante, Slovenski jezik III, 1940, 52—55 — dazu hier einige Nachträge).

Dasselbe trifft auch in der Sage vom »Gefangenen Wilden Mann« zu (Kelemina, Nr. 150, S. 215—16, Anm. S. 391); davon wird selbst der Erzählungsstoff beeinflusst und unsere Aufgabe wird es sein, den ursprünglichen Sinn herauszubekommen.

Zuerst wird eine Übersicht über die bisher bekannt gewordenen Varianten geboten — gegenüber dem einen aus zwei Varianten (unserer Nr. 4 u. 5) zusammengesetzten Text Keleminas und den 7 in den Anmerkungen angeführten (uns. Nrn. 3, 1, 8, 15, 16, 6, 7) sind es nun 20 Varianten aus allen Teilen des slowenischen Sprachgebietes. An einer Kurzform (Nr. 7) lernen wir dann die wesentlichen Motivformeln der Sage kennen: A. Der Wilde Mann, nach Milch und Brot lüstern, isst den Holzern ihr mitgebrachtes Essen weg. B. Sie ködern ihn mit Schnaps und Wein und sperren den Betrunknen ein. C. Durch Bekanntmachung von Einsenerzlagern erkaufte er sich die Freiheit. D. Frei geworden, verlacht er die Leute, dass sie das Beste doch nicht erfahren hätten: was das Kreuz im Nusskern bedeute. — Trotz der Kürze sind hier mit Zügen des Wilden Mannes (Gier nach Milch) Züge des Bergmandls (Kenntnis der Erzschatze) verflochten.

Im Folgenden werden an je einer Variante drei Variantentypen der slowenischen Sage charakterisiert — ein vierter ist weiter unten eingereiht, da er erst nachträglich aufgefunden wurde.

Die erste Gruppe ist die weisskrainisch-steirische (Nr. 1—5), zu der noch eine kärntnerslowenische Variante gehört (Nr. 15). Von Bergschätzen ist da nirgends die Rede, vielmehr ist der Wilde oder Waldmann hier nach Art der Vilen ein bewährter Ratgeber der Bauern bei der Feldarbeit. In drei weisskrainischen Varianten (1, 3, 4) wird er sogar festgenommen, damit er auch dem feudalen Gutsherrn seine Kenntnis leihe. In drei Varianten wird er zu diesem Zweck betrunken gemacht — in einer mit dem antiken Zug, dass im Felsbrunnen das Wasser durch Wein ersetzt wird (Nr. 4). Daneben oder statt dessen werden in fünf Varianten dem Wilden Mann noch Stiefel hingestellt (Nr. 1, 2, 3, 4, 15 — in Nr. 1 u. 2 sogar nur einer für beide Füße!), damit er sich sozusagen selbst fesselt. Ihren Zweck erreicht die Gefangennahme nur in zwei Varianten (Nr. 4, 15), doch nicht ganz (das typische Spottwort), in zwei Varianten wird sie zum Unglück für die Bauern, da sie ihren Helfer verlieren (Nr. 1, 3). — Die jüngste Fassung (Nr. 2) ist wertlos, da der Wilde Mann darin aus Unterstand (des Erzählers oder Schreibers) zum »Riesen Nimmersatt« verkehrt ist, dem Symbol des feudalen Bauernschinders.

Zur zweiten Gruppe gehören ebenso sechs Varianten, fünf davon vom Wilden Mann, der zugleich Hüter von Erzlagern ist; drei stammen aus Ober-

krain: die uns schon bekannte Kurzform (Nr. 7), eine noch kürzere (Nr. 6 — sie bietet nur die letzte Motivformel anders gefasst) und die bedeutendste Variante von allen aus Radovna bei Bled (Nr. 8); die übrigen Varianten stammen von den Kärntner Slowenen; zwei sind Kurzformen (Nr. 12, 13), die dritte ist auf den Wassermann übertragen (Nr. 16). In der Radovner Variante sind die Züge des Wilden Mannes viel zahlreicher als in der oben gekennzeichneten Kurzform (Nr. 7). Nicht nur kommt er zu den Sennen Milch trinken, er beschützt zum Dank auch ihre Herden vor Raubwild — er ist ja der Herr der Tierwelt — er kennt alle Heilpflanzen und obendrein, als Bergmandl, die unterirdischen Erzlager. Die beiden letzteren Eigenschaften sind schuld, dass die Sennen ihn festnehmen — mittels Schnaps in der Milch, riesigen Stiefeln und verkehrt gedrehter Schneeballwieden. Doch der Wilde Mann überlistet sie. Beim Vorbeifahren am Kirchhof lenkt er ihre Aufmerksamkeit ab, indem er von denen spricht, die infolge Unwissenheit dort zu früh begraben worden; auf seine Bitte lockert man ihm die harte Wiede, worauf er sie abstreift und sich mit einem Spottspruch davonmacht. Mit dem Kirchhofmotiv gehört hierher die kärntnerslowenische Variante vom Waldmann-Wassermann (Nr. 16), die beide ein Ebenbild in Graubünden haben. Von den Kurzformen ist nichts Besonderes zu sagen.

Die dritte Gruppe bilden vier kärntnerslowenische Varianten (Nr. 9, 10, 11, 14). Die ersten drei berichten vom zwergichten Bergschrat, den beim Jausenstehlen ein Bergmann (oder die ganze Belegschaft, Nr. 11) durch Schnaps trunken macht, aber von ihm um den Loskauf geprellt wird (oder gar zu Schaden kommt, Nr. 11). Die vierte Variante aus Windisch-Bleiberg (Nr. 14) erzählt zwar vom »gorni mož«, der aber ein Riese nach Art des Waldmannes ist; er wird wegen Abrahmens der Milch von den Sennen mit Schnaps betrunken gemacht und mit Waldrebenwieden gebunden (vgl. die Radovnervariante Nr. 8), kauft sich durch Bekanntgabe von Bleierzlagern los, läuft aber dann mit dem Spottwort davon, sie hätten von ihm von Gold- und Silberminen erfahren können und wozu das Kreuz in der Nuss zu gebrauchen sei.

Auf Grund der slowenischen Varianten könnte man schliessen, dass die Sage vom berauschten und gefangenen mythischen Wesen ursprünglich vom Wilden oder Waldmann erzählt worden wäre (6 Var. v. Wilden Mann, 6 v. Wilden Mann mit Bergmandlmotiv, 4 v. Bergmandl mit gelegentlichem Waldmannmotiv). Dem scheinen die alpendeutschen Varianten in Grabers und Krainz's Sagenbüchern zu widersprechen: keine von ihnen ist zwar ganz typisch, doch sprechen 5 (von 6) Varianten vom Bergmandl (s. Anm. 23, 24, 25), nur eine einzige vom Wilden Mann, dem Pfleger des Milchviehs und der Milchwirtschaft (Anm. 26).

Ganz anders die Graubündener und Welschtiroler Sagen. Sie sprechen nur vom Wilden Mann. In Graubünden ist es zwar nicht der riesenhafte Recke der slowenischen Sage, sondern es sind kleinwüchsige, doch überstarke Männlein. Sie sind Herren der Tierwelt, kennen alle Naturgeheimnisse, namentlich alle Heilpflanzen, das Wetter und seine Anzeichen, nie aber ist von mineralischen Schätzen die Rede. Dem Menschen gegenüber sind sie scheu, tun ihm aber gelegentlich Hirtendienste, geben ihm, meist unbewusst, wertvolle Ratschläge. Die Sagenvarianten weisen die wesentlichen vier Motivformeln auf; Zweck der Gefangennahme ist immer, ihnen ein Geheimnis zu entlocken, das Mittel — Trunkenmachen durch Wein, in zwei Varianten in Brunnentrögen, bzw. im Felsloch (Vernaleken-Burg, Alpensagen, 1938, 134, 135). Der Gefangene überlistet aber seine Bezwinger, gibt ihnen, freigelassen, als Loskauf einen nichtsagenden Rat und entspringt (o. c., 131 f., 134 f.). Wohl aber wird er, vom Wein angeheitert, ohne Gefangennahme gesprächig und gibt, ohne sich dessen be-

wusst zu werden, Geheimnisse preis, gelegentlich tut er es auch absichtlich aus Dankbarkeit.

Zwei Varianten sind da besonders wichtig. In der einen (s. Anm. 21) wird das Wildmännlein zur Pestzeit durch Wein im Felsloch trunken gemacht und gibt die Arzneimittel gegen die Pest kund, worauf die Leute das weitere Ausfragen vergessen. In der anderen (Anm. 30) zeigt ein Wildes Männlein seinem Freunde, einem Sennen, seine Art der Käsebereitung (urspr. lehrt er sie ihn), durch sein Dreinreden wird er aber verhindert zu zeigen, was man aus dem Schotten (Käsewasser) noch Nützliches machen könne.

Die ursprüngliche Form des Sagentypus vom Käsemachen ist aus zwei Varianten zu ersehen bei Chr. Schneller, Märchen und Sagen aus Wälschtirol, Innsbruck 1867, 213, 215, dem Autor nur in russischem Auszug zugänglich (Anm. 31). Die vier Motivformeln sind ganz typisch, der Waldmann Salvanel, berauscht durch Wein in Milchtöpfen, lehrt die Sennen die Käsebereitung; freigelassen macht er sich lustig, da sie nicht erfahren hätten, wie man aus Schotten Wachs bereiten könne.

Die Graubündener Pestheilmittelvariante erinnert an das Kirchhofmotiv (vom unnötigen, vorzeitigen Tod) in den slowenischen Varianten aus Radovna (Nr. 8) und vom Ursulaberg (Nr. 16 vom Waldmann-Wassermann). Bei den Käsebereitungsvarianten erinnern wir uns an den Wilden Mann als Pfleger des Milchviehs und der Milchwirtschaft in der letzten kärntnerdeutschen Variante (Anm. 26) und an die Milchliebhaberei des Wilden Mannes in vielen anderen Sagenformen. Ganz klar ist aber der Zusammenhang mit vier erst nach Fertigstellung der Handschrift entdeckten Varianten aus dem Quellgebiet der Soča-Koritnica im Bezirk von Bolc (Flitsch): von Log unter dem Predil (Planinski vestnik 13, 1907, 183), aus Trenta, Zapodnam und Soča; in allen lehrt der gefangene Wilde Mann die Leute die Käsebereitung, verschweigt aber, was aus der Molke noch zu machen sei.

Es ist klar, dass es sich bei beiden Variantentypen um den Wilden Mann handelt und nicht um das Bergmandl; ebenso klar, dass der Variantentyp von der Käsebereitung das Zusammentreffen von zwei verschiedenen Kulturen darstellt. Die Kelten, Germanen und Slawen kannten ursprünglich nur die Zubereitung von Weichkäse aus Sauermilch. Die Griechen und Römer lernten die Bereitung von Hartkäse aus Süßmilch mit Lab von den Vorindogermanen auf der Balkan- und Apenninenhalbinsel; die Kelten und Germanen lernten die Käsebereitung mit Lab direkt von den Römern (s. Anm. 32), die Slawen indirekt und nicht nur von ihnen. Der rätoromanisch-altalpenromanisch-slowenische Sagentyp stammt entweder aus der Periode des Eindringens germanischer und slawischer Stämme in die Alpen (5.—7. Jahrh.), oder — wahrscheinlicher — aus der Zeit, in der die keltischen und römischen Zuwanderer von den Räten und Norikern die alpine Almwirtschaft kennen lernten.

Die Motivformel vom trunken gemachten und gefangenen Wilden Mann ist aber noch älter. Der vorgriechisch-kleinasiatische Mythos von Mydas und dem Satyr Silenus (Anm. 33, 34) weist nach dem Orient; ebenso die Episode von den trunken gemachten und der Stosszähne beraubten Elephanten in Karadžić's Märchen Nr. 12, einer Nachbildung von »Aladins Wunderlampe« (Anm. 36), und die Drachenepisode im mhd. »Lob Salomons« (12. Jahrh., siehe Anm. 38), die auf die Sage von Ašmedai im Talmud zurückgeht. Die betreffenden Abschnitte — vom Fang des Ašmedai — werden hier wiedergegeben samt den entsprechenden Stellen aus der altrussischen Nachbildung, der alten Kitovrassage.